

РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Тема 1. Теоретичні аспекти розміщення продуктивних сил і регіональної економіки

Предмет, метод і завдання курсу "Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка". Теорії та концепції розміщення продуктивних сил і регіональної економіки. Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил та формування економіки регіонів. Економічне районування і територіальна організація продуктивних сил. Наукові методи аналізу розміщення продуктивних сил і рівнів економічного розвитку регіонів.

Лекції 1-2

Вступ	2
Предмет, метод і завдання дисципліни.....	3
Основні категорії та поняття теорії РПС	3
Предмет, об'єкт і міждисциплінарність курсу	5
Література	6
Завдання курсу в сучасних умовах	8
Теорії та концепції розміщення продуктивних сил і регіональної економіки	10
Етапи формування науки про вивчення продуктивних сил і регіональної економіки	10
Аналіз класичних теорій розміщення виробництва	14
Сучасні концепції розміщення продуктивних сил	22
Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил та формування економіки регіонів	27
Закономірності РПС	27
Поняття про принципи розміщення продуктивних сил. Взаємозв'язок принципів із закономірностями РПС	28
Концепція факторів розміщення продуктивних сил як одна із фундаментальних у курсі	28
Економіко-географічне районування України	32
Наукові методи аналізу розміщення продуктивних сил і рівнів економічного розвитку регіонів	36
Поняття про метод і методику РПС	36
Основні напрямки оцінки соціально-економічного розвитку регіону	39
Методи комплексної економічної оцінки регіонального розвитку	39
Методи аналітико-розрахункового обґрунтування і моделювання регіонального розвитку	40
Основні поняття	45
Примітки	46

Студента ____ к ____ гр
факультету _____

Упорядники: Коротун С.І.
к.геогр.н. Романів О.Я.

Рівне 2005

ВСТУП

Основною метою вивчення курсу "Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка" є надання студентам теоретичних знань та набуття ними практичних навичок щодо територіальної організації продуктивних сил України, аналізу стану і визначення головних напрямків регіонального розвитку економіки в умовах ринкових відносин, вирішення проблем управління регіональним соціально-економічним розвитком та питання самоврядування.

Предметом вивчення курсу є економіка регіону, її галузева і територіальна структура. Методика вивчення дисципліни передбачає врахування взаємозв'язків основних тем курсу з категоріями та основами економічної теорії, економіки і менеджменту, економічної та соціальної географії, розміщення продуктивних сил. Курс є органічною складовою фундаментальної підготовки економістів широкого профілю.

Головні завдання вивчення дисципліни:

- вивчення основ теорії економіки регіонів,
- розгляд завдань ефективного використання природних, науково-виробничих та людських ресурсів регіонів країни,
- вивчення територіальної і галузевої структури господарського комплексу регіону,
- ознайомлення з науковими засадами державної регіональної економічної політики,
- сформувати у студентів комплексне, просторове сприйняття економіки з позиції зростання ролі людського чинника в усіх сферах суспільного виробництва.

В результаті вивчення дисципліни студенти повинні

ЗНАТИ:

- основні поняття та наукові основи дисципліни,
- закономірності, принципи та методи дослідження регіональної економіки,
- державні стратегічні пріоритети регіональної економіки, нормативно-правові акти, що регулюють діяльність у сфері регіональної економіки,
- систему показників регіональної економіки,
- основні економічні, соціальні, екологічні проблеми регіонів,
- механізми впливу регіональної політики на діяльність суб'єктів господарювання у регіоні,
- особливості сучасних інтеграційних регіональних, міжрегіональних, міждержавних економічних процесів та інвестиційної політики регіонального розвитку.

УМІТИ:

- на практиці використовувати методи вивчення економіки регіонів,
- характеризувати ресурсний потенціал регіонів,
- аналізувати сучасні проблеми соціально-економічного розвитку регіонів, основні проблеми адміністративно-територіального устрою і економічного районування України,
- користуватися системою показників регіональних планів і програм, вести розрахунки на основі них,
- визначати наслідки впливу рішень у сфері регіональної політики на діяльність суб'єктів господарювання.

До складу лекційного курсу включено додатки, які містять матеріали для проведення практичних робіт, контурні карти України та Рівненської області, статистичну інформацію, Інтернет-ресурси з курсу. Все це дасть змогу студенту більш глибоко освоїти навчальний матеріал з дисципліни.

Освоєння курсу згідно з цими методичними вказівками дасть можливість студентам поглибити теоретичні знання і практичні навички з регіональної економіки і повноцінно використовувати їх у подальшій професійній роботі.

ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Основні категорії та поняття теорії РПС

Зміст будь-якої науки включає сукупність наукових ідей, гіпотез, які виражаються за допомогою понятійно-термінологічного апарату, закони, закономірності, принципи, теорії, концепції, які адекватно відображають об'єкт і предмет дослідження.

Підходячи до вивчення розміщення продуктивних сил, необхідно ознайомитися із основними категоріями і поняттями теорії РПС. У першу чергу слід розкрити зміст поняття **“продуктивні сили”**. Зазначимо, що цей термін дістався РПС у спадок від т. з. діалектичного матеріалізму, за що зараз критикується. Але цей термін так вкоренився, що викинути його з ужитку непросто: існує наукова дисципліна РПС, захищаються дисертації, є Рада по вивченню продуктивних сил України.

Отже, термін має право на життя, але повинен бути наповнений новим змістом, позбавленим класового та ідеологічного характеру. Згідно з теорією історичного матеріалізму це поняття отримало класове та ідеологічне забарвлення. Зокрема, у лєнінському тлумаченні наголосувалося, що головною продуктивною силою суспільства є трудящий, робітник. Цим самим ігнорувалися інші люди, насамперед ті, що були пов'язані з інтелектуальною працею.

За класичними уявленнями у політекономії продуктивні сили включають людей, засоби, знаряддя і предмети праці.

Предмети праці – це речовини природи, на які людина діє у процесі праці, піддаючи їх обробці. Предмети праці бувають двох видів: дані самою природою (риба, ліс...), та ті, які підлягають попередній обробці (наприклад, руда) – сировина, матеріали.

Засоби праці – це річ, або комплекс речей, якими людина діє на предмети праці (машини, устаткування, робочі будови, канали, дороги, земля тощо).

Засоби праці + предмети праці = засоби виробництва.

Засоби виробництва називають ще речовими елементами продуктивних сил. На противагу їм існують особисті елементи – люди, які приводять у рух засоби виробництва, володіючи для цього виробничими навичками, досвідом і знаннями. **Засоби виробництва** – сукупність засобів праці і предметів праці.

До продуктивних сил також включають використовувані сили природи: вітер, сонце тощо.

Відповідно до догм історичного матеріалізму вважалося, що продуктивні сили виступають у найтісніших зв'язках з виробничими відносинами і утворюють спосіб виробництва матеріальних благ – конкретну суспільно-економічну формацію (капіталістичну, соціалістичну тощо). Антагоністична суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами веде, на думку марксистів, до соціальної революції.

Як зазначає О.І. Шаблій, на сьогоднішній день немає сумніву у тому, що формаційний та класово-революційний підхід до місця та ролі продуктивних сил у суспільстві був і залишається псевдонауковим. Це засвідчено практикою розвитку продуктивних сил у т. зв. соціалістичних країнах.

Отже, у марксистсько-лєнінській літературі зміст поняття “продуктивні сили” розкривався як “поєднання речових та особистісних елементів, у результаті чого здійснюється матеріальне виробництво”. Це змушувало вважати будь-яку іншу діяльність (виробничу, релігійну тощо) непродуктивною силою.

Тепер на думку Л.Т. Шевчук продуктивні сили слід розглядати як поєднання місць прикладання праці і людських ресурсів, у результаті чого здійснюється діяльність, корисна суспільству, частині суспільства чи окремій людині, за умови, що ця діяльність не суперечить суспільним морально-етичним нормам і цінностям. Тому праця священика, і лікаря, і викладача – це праця, а самі вони є елементами продуктивних сил.

Вище йшла мова про реальні продуктивні сили. Існують і фіктивні продуктивні сили – виникають при умові роз'єднання їх елементів (є місце прикладання праці і люди, які через ті чи інші обставини знаходяться у неоплачуваній відпустці, тобто, не функціонують).

Деструктивні продуктивні сили – види діяльності, які суперечать суспільним морально-етичним нормам і цінностям – наркобізнес, сутенерство, рекет, агресивні військові дії.

Реальні продуктивні сили доречні тоді, коли здійснюється діяльність, корисна суспільству, частині суспільства, чи окремій людині. Здійснення будь-якої діяльності вимагає певних взаємовідносин між людьми. Їх часто називають виробничими відносинами, звужуючи їх зміст. Виробничі відносини мають місце у матеріальному виробництві. А вся діяльність набагато ширша. Тому ці відносини Л.Т. Шевчук пропонує називати діяльними.

Продуктивні сили функціонують, еволюціонують у певних геопросторових координатах. Отже, поняття продуктивні сили є невід'ємним від поняття їхнього розміщення в просторі.

Так, Е.Б. Алаєв під поняттям **“розміщення”** розуміє конкретний розподіл явищ за територією. У. Ізард вважає, що розміщення – це питання про те, як галузі можуть існувати або розвиватися у цьому регіоні та в якому обсязі. Розміщення, на думку Я. Гамільтона, це просторові співвідношення, взаємозв'язки, розподіл об'єктів.

З точки зору економічної науки **“розміщення”** це водночас і процес, і результат розподілу. Поняття **“розміщення продуктивних сил”** може вживатися у таких значеннях:

- дисципліна – наука РПС, яка вивчає продуктивні сили крізь призму ефективності їх функціонування, зумовлену особливостями місця розташування;
- процес – переміщення окремих елементів продуктивних сил з однієї точки простору в іншу;
- локалізацію в просторі – точну адресу, прив'язку елементів продуктивних сил до конкретного місця в просторі;
- структурні зрушення – динамічність стану продуктивних сил у розрізі територіальних утворень (районів, областей);
- зсуви – перерозподіл продуктивних сил у просторі за певний період;
- напрямок розвитку – сукупність заходів соціально-економічної політики;
- форму організації продуктивних сил у просторі.

Найпоширеніше трактування РПС дав Е.Б. Алаєв: **“РПС** – це динамічний стан, що характеризує розподіл продуктивних сил по території відповідно до природних, соціальних і економічних умов окремих районів, і визначається особливостями територіального поділу праці, властивими конкретній соціальній системі”.

За Коротунами **РПС** – динамічна наука, яка характеризує розподіл продуктивних сил за територією відповідно до природних, соціальних та економічних умов окремих районів і визначає особливості територіального поділу праці, притаманні тій чи іншій соціально-економічній системі.

Зауважимо, що все частіше поряд із поняттям **“розміщення продуктивних сил”**, або і замість нього, використовують поняття **“територіальна організація продуктивних сил”**.

Територіальна організація – це цілеспрямований розподіл на певній території деякої сукупності явищ з попередньо продуманими функціями і системою необхідних

зв'язків та відносин. Отже, "територіальна організація" – ширше поняття, порівняно з розміщенням, бо охоплює не тільки взаємне розміщення, а й відносини, взаємні зв'язки, взаємодоповнення всіх компонентів територіальних соціально-економічних систем різного рангу.

Ключовими поняттями у теорії РПС окрім вказаних є:

Принцип, це вихідне положення, початок, основа чого-небудь.

Фактор, це причина, рушійна сила якого-небудь процесу, явища, що визначає його характер, або окремі риси.

Система, це визначення порядку в розташуванні й зв'язку частин цілого.

Ефект, це результат, наслідок якої-небудь причини, дії.

Предмет, об'єкт і міждисциплінарність курсу

Виходячи із приведених визначень, загальним об'єктом науки є продуктивні сили.

Конкретний об'єкт вивчення РПС – форми теопросторової, територіальної організації продуктивних сил та їх елементів.

Предмет науки – геопросторова організація продуктивних сил та їх елементів.

Територіальна організація – це цілеспрямований розподіл на певній території деякої сукупності явищ з продуманими функціями та системою зв'язків і відносин. Територіальна організація поняття ширше ніж РПС, бо охоплює всі зв'язки між елементами територіальної, економічної, соціальної системи.

Територіальна організація ПС – це науково обґрунтоване розміщення взаємопов'язаних територіальних поєднань виробництва, територіально-виробничих комплексів, яке базується на раціональному використанні матеріальних, природних та трудових ресурсів, а також на економії витрат, на подолання необхідностей в джерелах сировини, палива, місць виробництва і споживання продукції, що сприяє зростанню народногосподарського ефекту.

Розміщення і територіальна організація виробництва:

- розселення і організація середовища;
- соціально-територіальна структура суспільства;
- адміністративно-територіальний устрій;
- управління суспільства в цілому.

Протягом останніх років класична теорія розміщення конкретизувалася в регіональній економіці, метою дослідження якої є обґрунтування, розробка і практичне застосування певних моделей розміщення елементів виробництва, а також ринкової, соціальної та виробничої інфраструктури. (Сонько С.П.) Регіональна економіка має 4 рівні дослідження просторових процесів:

1. Дослідження взаємодії окремих економічних агентів в обмеженому географічному просторі.
2. Дослідження взаємодії груп економічних агентів на основі різноманітних ознак в прив'язці до певної території.
3. Дослідження взаємодії між всіма господарськими суб'єктами на обмеженій території.
4. Дослідження особливостей взаємодії між окремими господарськими об'єктами різних територій.

За змістом розміщення продуктивних сил і регіональна економіка близькі до соціально-економічної географії. Однак вони розглядають продуктивні сили через призму суспільної діяльності, а не як умову подальшого розвитку суспільства, не як компонент географічного середовища, що залучений до процесів суспільної діяльності. Місце РПС і РЕ у системі географічних та економічних наук відображено на рис. 1.1., 1.2.

Зв'язок між науками, типи і види:

- генетичні (із соціально-економічною географією);

- інформаційні (із географією і статистикою);
- за спільним вивченням певних об'єктів (соціологія, суспільствознавство);
- за використанням теоретичних положень та методичного апарату (математика);
- організаційні (різні дисципліни, що розвиваються і вивчаються в одних і тих же дослідних установах);

Раціональне розміщення ПС розглядається як основа регіональної економіки. Комплексні завдання регіональної економіки зводяться до таких: вивчення ТПП, вивчення спеціалізації районів, вдосконалення зв'язків, раціональне використання трудових ресурсів, забезпечення умов для побуту, відпочинку, раціональне використання природних ресурсів і довкілля.

Література

1. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Редкол. О.М. Маринич (відповід ред.) та ін. – К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1989 – 1990. – Т.1-3
2. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. - Київ: Либідь, 1996.- 320 с.
3. Долішній М.І., Паламарчук М.М., Паламарчук О.М., Шевчук Л.Т. Соціально-економічне районування України. Препр НАН України, Інститут регіональних досліджень. – Львів, 1997. – 50 с.
4. Економіка міст: Україна і світовий досвід. Навч. посібник. / за заг ред В.Макухи. – К.: Основи, 1997. – 243 с.
5. Заставний Ф.Д. Географія України. - Львів: Світ, 1994.- 472 с.
6. Заставний Ф.Д. Фізична географія України. - Львів, 1996.- 231 с.
7. Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил (теоретико-методологічні основи). - К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. - 98с.
8. Коротун І.М., Коротун Л.К., Коротун С.І. Природні ресурси України. - Рівне: ПринтХауз, 2000.- 184 с.
9. Коротун І.М., Коротун Л.К., Коротун С.І. Розміщення продуктивних сил України. - Рівне: Вид-во ДІВА, 1998. - 410 с.
10. Навчальний атлас України. - Київ: НВП "Картографія", 1997.- 40 с.
11. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. - Київ: Вища школа, 1996- 231 с.
12. Розміщення продуктивних сил України: Підручник / Є.П. Качан, М.О. Ковтонюк, М.О.Петрика та ін. – К.: Вища школа, 1997. – 375 с.
13. Розміщення продуктивних сил України: Підручник / Качан Є.П., Ковтонюк М.О., Петрига М.О. та ін.; За ред. Є.П.Качана. - К.:Вища школа, 1997.-375 с.
14. Симоненко В. Удосконалення фінансово-економічної бази бюджетів України. // Економіка України. – 2000. - № 3. – С. 28-39.
15. Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 608 с.
16. Статистичні щорічники України
17. Стеченко Д.М. Управління регіональним розвитком: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 2000.
18. Україна. Атлас. - Київ: НВП "Картографія", 1996.- 32 с.
19. Шевчук Л. Розміщення продуктивних сил. Навч. посібник. – Львів, 2001. – 150 с.

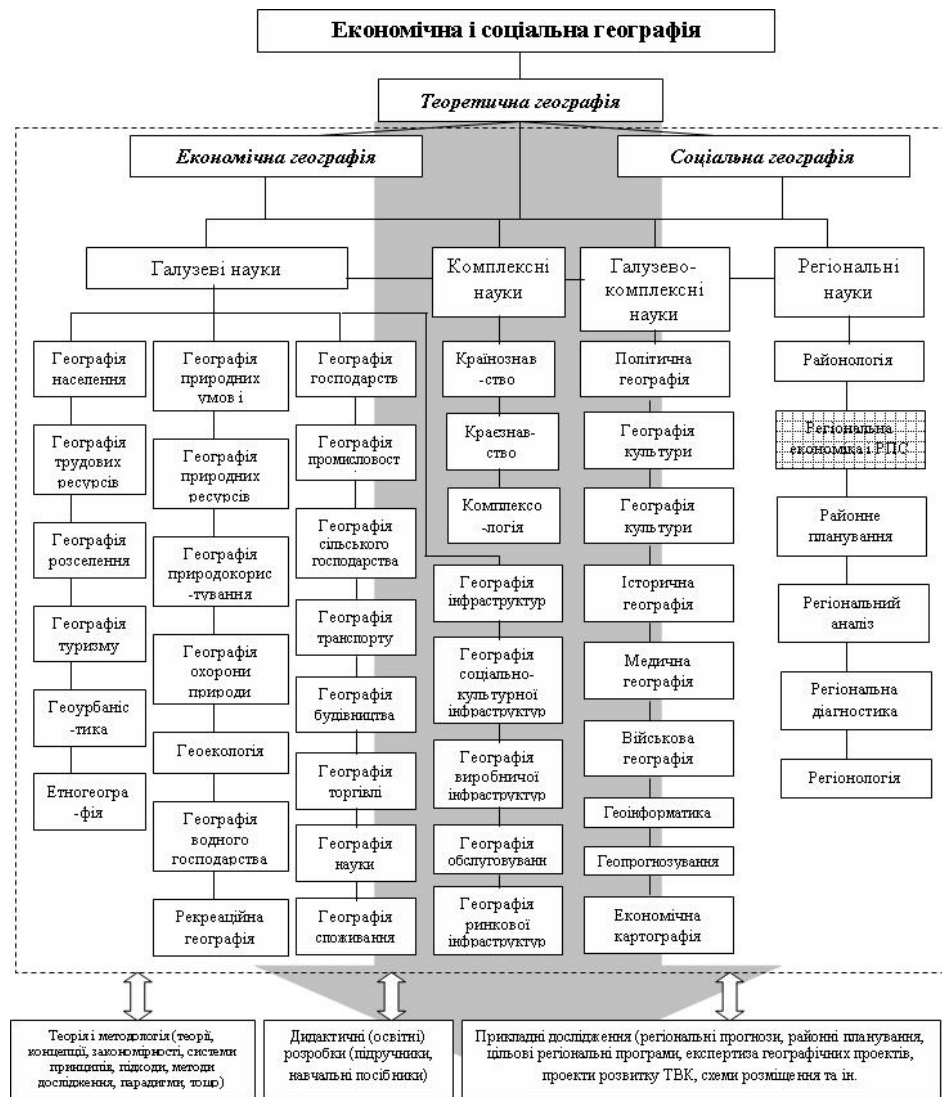

Рис. 1.1. Економічна і соціальна географія

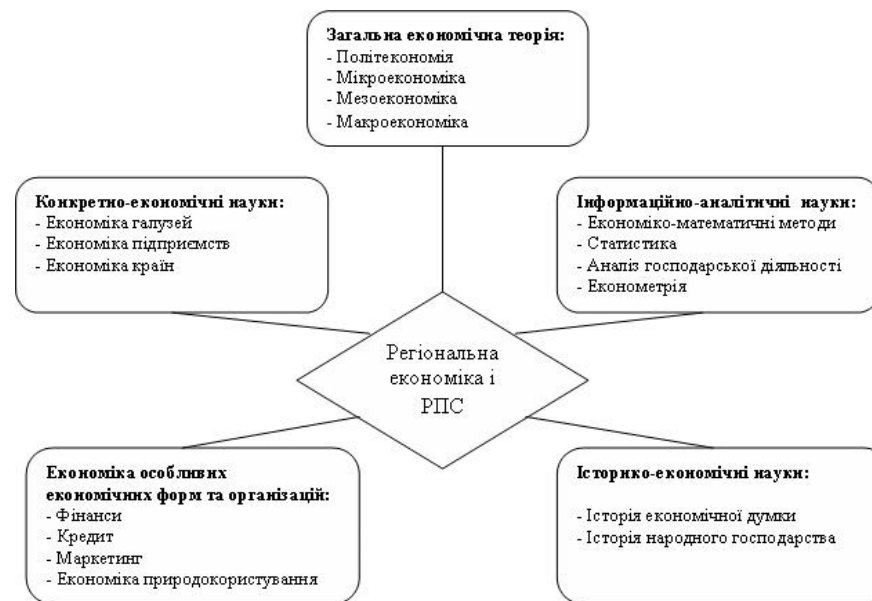

Рис. 1.2. Місце РПС і РЕ у системі географічних та економічних наук

Завдання курсу в сучасних умовах

Головна мета РПС – це пошук такої територіальної організації і таких форм РС в конкретних геопросторових часових координатах, які б функціонували в умовах з найбільшою ефективністю.

Функції РПС:

- теоретична;
- пізнавальна;
- світоглядна;
- прагматична.

Завдання РПС:

- збагачення теоретичної бази;
- дослідження факторів РПС в умовах реформування економіки;
- виявити особливості галузевої і територіальної структури різних господарських сфер;
- розробити нові методи дослідження;
- апробувати отримані результати.

Методологія – вчення про принципи побудови, форми і способи науково-пізнавальної діяльності (загальний світогляд дослідника і фахівця, його підходи до вивчення і розуміння оточуючого середовища або методологія передбачає сукупність методів, принципів і засобів дослідження, що застосовуються у даній галузі знань).

Конкретна частина методологічної бази курсу РПС спирається як на застосування загальнонаукових методів (формалізація і моделювання, аналіз і синтез тощо), так і на використання методів конкретних наук, насамперед географічних (експедиційних, картографічних), економічних (статистичних) та ін. Виступаючи як наука географічна, розміщення продуктивних сил широко користується й методами суміжних наук, в першу чергу математики, фізики, історії та інших фундаментальних, гуманітарних і суспільних напрямків і галузей науки. Серед специфічних методів, що використовуються у теорії і практиці РПС, згадаємо районування, за допомогою якого здійснюється регіоналізація, тобто поділ території на своєрідні, але історично й функціонально пов'язані ділянки (регіони).

Аналізом називають спосіб наукового дослідження, при якому складні явища розчленовуються на більш дрібні (наприклад, при характеристиці населення окремо аналізуються його щільність, природний приріст, віковий, статевий, професійний склад тощо).

Синтез - метод, протилежний аналізу, за допомогою якого досліджується явище в цілому на основі узагальнення споріднених елементів та їх об'єднання (наприклад, на основі запасів кам'яного і бурого вугілля, нафти, газу, торфу тощо, дається оцінка енергетичного потенціалу в цілому; зокрема, синтезом широко користуються при згаданому районуванні території).

Метод аналогії, ті чи інші явища аналізуються або проєктуються з огляду на подібність ситуації в інших умовах (при цьому особлива увага повинна звертатися на обґрунтованість співставлення тих чи інших явищ або районів).

Аналітичні математичні методи охоплюють надзвичайно широкий спектр використання математичного апарату (елементарні лінійні функції, диференційні та інтегральні рівняння, варіаційне обчислення тощо) для вивчення тих чи інших економіко-географічних процесів і явищ. До них тісно примикають різноманітні статистичні методи, що спираються на теорію ймовірності, а результати досліджень оформлюються здебільшого у табличній або графічній формі.

В курсі РПС широко застосовуються різноманітні **моделі**: натурні або макетні, при яких змінюється здебільшого лише масштаб розглядуваних об'єктів чи явищ, а їх зовнішній вигляд і структура не міняються; фізичні, засновані на використанні теорії подібності; математичні, які спираються на визначення ідентичності математичних характеристик моделі з оригіналом), логічні моделі та ін. Зважаючи на географічне ество курсу, винятковим поширенням у ньому користуються **картографічні методи**, тобто зображення на топографічній основі певного масштабу найрізноманітніших природних, економічних, статистичних та інших характеристик об'єкту чи певної території за допомогою ізолінійного, фонового, картограмного, картодіаграмного або інших способів.

Згадані методи далеко не вичерпують конкретно-методологічних підходів при вивченні курсу РПС. Підкреслимо лише значення **системного аналізу**, як сукупності методологічних принципів і положень, що дозволяють розглядати окремо взятий об'єкт як частину системи (єдиного цілого) та **методів оптимізації**, за допомогою яких у кожному конкретному випадку визначаються найбільш оптимальні варіанти розміщення окремих об'єктів чи явищ.

Сучасна методологічна база курсу РПС, як і географії в цілому, розроблялася протягом тривалого часу за участю сотень і тисяч дослідників, практичною базою для яких завжди були окремі регіони Землі (материки, держави або їх більші чи менші частини). Саме тому вітчизняна методологія розміщення продуктивних сил спирається на досить тривалу історію географічного вивчення закономірностей розвитку економіки нашої держави, яка продовжується й у сьогоднішні.

ТЕОРІЇ ТА КОНЦЕПЦІЇ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Етапи формування науки про вивчення продуктивних сил і регіональної економіки

Питання вивчення продуктивних сил і регіональної економіки увійшли в наукове коло розгляду досить давно.

Джерелами інформації про продуктивні сили були у стародавні часи і практично до кінця XVII ст. описи окремих країн і народів мандрівниками, мореплавцями, купцями, дипломатами, місіонерами, завойовниками; характеристики обжитих місць були одночасно історичними і географічними. Для цілей мореплавців складалися спеціальні описи морів, портів, торгових центрів. Особливо великий приплив інформації спостерігався від початку Великих географічних відкриттів (друга половина XV ст.). Характерною рисою цієї інформації є унікальність та несистематичність. По суті всі описи мандрівних купців були зачатками комерційної географії.

У епоху Великих географічних відкриттів найзначнішими відкриттями стали відкриття Колумбом Америки (1492 р.), відкриття шляху в Індію довкола Африки Васко да Гамою (1497 – 1498 р.), перша кругосвітня подорож Магелана (1521 р.) та ін. В цю епоху знання розвивалися в ширину в основному описовим шляхом – характеристики отримали нововідкриті країни і народи. Завершився цей період фундаментальними працями Себастьяна Міңцера ("німецький Страбон", дав прекрасні описи регіонів особливо Європи) "Загальна космографія" і німецького та голландського вченого Бернгардта Вареніуса (1622 – 1650 рр.) "Загальна географія" (1650 р.). Одна з основних думок праці Вареніуса: вивчення людини на земній поверхні включає "характеристику жителів, їх зовнішніх рис, ремесел, торгівлі, культури, мови, способу правління, державного устрою, релігії, міст, якимось чином цікавих місць і визначних людей".

Великі географічні відкриття торували дорогу першій промисловій революції, широкішому розвитку поділу праці. Це у свою чергу сприяло товаризації сільського господарства. Усередині держави поділ праці призвів до формування національного господарства (національного комплексу), а між державами – до формування світового ринку і в кінцевому підсумку - розвитку світового господарства. Такі процеси особливо прискорили розвиток науки, особливо економічної. Саме у XVII ст. англійським вченим Вільямом Петті був започаткований розвиток політекономії ("Політична арифметика").

Почали формуватися наукові школи.

Генетично першою формувалася так звана **комерційна географія**, тобто географія торгівлі. По суті, всі географічні описи мандрівників ще у стародавні часи – це зачаткова комерційна географія. Сюди належать описи морських торговельно-транспортних шляхів і портів – перипли, портолани тощо.

Географічні аспекти в руслі проблем розміщення господарства розробили ряд німецьких учених, що створили окремий напрямок в науці – **теорію штандорту** (*нім. – stand* від слова *stehen* – стояти, *ort* – місце, тобто місцезрозташування, локалізація). Оскільки у часи її зародження визначним елементом економіки було сільське господарство, то Й. Тюнен змоделивав його розміщення з урахуванням просторової зміни трьох чинників: землі, праці, транспортування товару до центру ізольованої держави (1826 р.). У XX столітті теорію штандорту розвивав Альфред Вебер („Про штандорт галузей промисловості”), а перед Другою світовою війною і після неї А. Льош. У післявоєнний період найбільшого досягнення у цій теорії досягнув американський вчений Волтер Ізард.

Окремий напрямок становив **галузево-статистичний підхід** (Ахенваль, Ден, Воблий). З 18 ст. у Німеччині працями Ахенваля і Й.П. Зісмільха було започатковано роз-

виток так званої камеральної статистики. Найвідоміша праця Ахенвалля - "Нариси найновішого державознавства" (1749 р.). У цьому описовому державознавстві багато місця відводилося характеристиці параметрів держави (територія, кордони, адміністративний устрій, державний апарат, фінанси, бюджет, окремі галузі, армія, флот, взаємовідносини з іншими державами). З часом статистичні методи представлення параметрів держави виокремилися у науку статистику. По суті до початку минулого століття статистикою називали економічну географію.

Праця Карла Маркса "Капітал" була методологічною основою розвитку вчення про продуктивні сили в республіках колишнього Радянського Союзу. Основним об'єктом дослідження тоді було господарство країни чи світу, їх виробнича і невиробнича сфера, розміщення і геопросторова організація. Розміщення господарства пояснювалося законами економічної науки, зокрема політекономії. Це був **економічний детермінізм**, який трактував територіальну організацію господарства виключно економічними чинниками.

У 20-30 роках на Заході досить популярною була **концепція "хорологізму"** німецького вченого А. Гетнера. Головне завдання науки про розміщення продуктивних сил полягає у вивченні територіальної диференціації земної поверхні, в описі земних просторів, а не їх пізнанні. Господарство, людська діяльність – це лише одна з властивостей земної поверхні. Їх підтримував Річард Хартшорн (США).

Французька школа відома такими іменами як Елізе Реклю, Поль Відаль де ля Блаш, Жан Брюн. Поль Відаль де ля Блаш (1845 – 1918 рр.) заклав основи школи географії людини, у якій головну увагу звернув на взаємодію людського суспільства і природного довкілля. Він розвинув **концепцію посибілізму**, згідно якої природа створює можливості, а їх використання залежить від способу життя людини (культури у широкому розумінні слова). Він заклав основи **теорії поширення іновачій (нововведень)**. Жан Брюн здійснив типізацію взаємодії людини і довкілля (три типи), визначив велику корельованість розміщення населення і розподілу суходолу.

Особливо активно розвивалися вчення про продуктивні сили у міжвоєнний час, зокрема в Англії. Тут вперше було виділено т. з. функціональні райони (територія обслуговування населення великим містом, К. Б. Фоссет), розгорнуто дослідження земельна на основі великомасштабних карт (Л. Д. Стамп) з практичними цілями.

У великих за площею країнах (Росія, США) у ХІХ ст. почав розвиватися **районний напрямок**. Цікавим явищем у світовій географії став розвиток російської економічної географії (районна школа Ніколая Баранського, Петра Алампієва). Помітним явищем стала російська школа з **теорією територіального комплексування** (Ніколай Колосовський "виробничо-територіальне поєднання (комплекс) у радянській економічній географії" 1947 р. та ін.). Прикладним аспектом цього напрямку став **районно-планувальний напрямок** Данила Богорада ("Конструктивна географія. Основи районного планування."). У післявоєнний період поступово центр вивчення продуктивних сил переміщується у США (Ісайя Боумен, Елсуорт Геттінгтон, Еллен Черчілл Семпл, Річард Гартшорн, Карл Зауер та ін.). Серед ряду напрямків у США виділяють "вульгарний географізм". Його засновник Елсуорт Хентінгтон "Характер рас у світлі впливу природного середовища, природного відбору та історичного розвитку" – визначною силою людського суспільства є природні умови. Цей напрямок ще називають кліматичним детермінізмом або географічним детермінізмом. Близьким до цього напрямку є енвіронменталізм (р. Сміт, Г. Тейлор), які доводили, що міжнародний поділ праці складається відповідно до природних умов. Згідно з цією теорією найсприятливіші умови склалися у країнах помірного поясу.

В 50-х роках відбувається значна диференціація економічної науки і остаточно виділилася наука РПС, спостерігаються інтегративні процеси з іншими науками (екологією, соціологією тощо), застосовуються нові парадигми (моделювання, системний аналіз тощо), збагачується методичний апарат (математичні методи, ГІС-технології), спостерігається зростання інтересу до регіональних досліджень (комплексного вивчення

окремих регіонів як у середині країни, так і на міждержавному рівні), іде процес гуманізації та соціологізації (вивчається спосіб життя, поведінка, несприятливі процеси у економіці та суспільстві в цілому). Важливе місце займають дослідження англо-американських вчених (Вільям Бунге, Річард Чарлі, Пітер Гагет, Девід Гарвей, Чонсі Д. Гаріс, Артур Г. Робінсон, Волдо Тоблер та ін.)

На межі регіональної економіки та СЕГ працював Волтер Ізард (Айзард) – виходець із Білорусі. У книзі "Методи регіональної науки. Просторова економія." він широко використовує сучасний математичний апарат для моделювання розміщення національної економіки і окремих її елементів з урахуванням міжгалузевих, міжрегіональних, міжнародних зв'язків.

По суті мало не вся радянська соціально-економічна географія була регіоналістично-економічна і територіально-комплексна за спрямуванням. У 60-70-х роках на економічну регіоналістику заявили свої права економісти (Н. Некрасов – "Регіональна економіка"). Регіональна економіка стала досліджувати економічними методами і підходами традиційні в радянській географії економічні райони і ТВК.

Регіональна наука є одним з важливих напрямів зарубіжної теорії розміщення продуктивних сил, який виник в першій половині 50-х років. Його засновником був американський економіст Уолтер Ізард (Айзард), який очолював кафедру соціальної регіональної науки в Пенсильванському університеті. Завдяки йому в 1954 р. була утворена Асоціація регіональної науки з центром у Філадельфії. Її поява спричинила потребу в регіональному підході до економічного розвитку. Поняття "регіональна наука" ширше, ніж "регіональна економіка". Регіональна наука вивчає простори, регіони, локації та їхні системи.

На регіональній основі будується більшість глобальних моделей ("Людство на роздоріжжі", "Світова модель ООН" тощо). М. Месарович і Е. Пестель вбачають стратегію виживання в ризному, але збалансованому розвитку регіонів. Модель майбутнього світової економіки підготовлена групою експертів ООН на чолі з В. Леонтьєвим (США).

Регіональна наука є в основному синтезом багатьох традиційних наук. В міру її становлення постало питання про підготовку спеціального ученого — "регіоналіста".

У 1956 р. була опублікована книга У. Ізарда "Розміщення і просторова економіка", основна ідея якої полягала в зміцненні просторової й регіональної основи окремих спеціальних дисциплін за допомогою розробки більш адекватної загальної теорії розміщення і просторової економіки, пов'язаної з теорією виробництва, ціноутворення і торгівлі. Автор акцентував увагу лише на мікроекономічному принципі розміщення підприємств.

У 1961 р. було опубліковано другу його книгу "Методи регіонального аналізу: вступ до науки про регіони". Її завдання полягало в доповненні теорії прикладними методами регіонального аналізу і в розробці методики їх оцінки за допомогою методів основних параметрів просторової економіки. Регіональна наука концентрує увагу на дослідженні просторових явищ, взаємозв'язків поза їх генезисом. На думку У. Ізарда, в цій науці центральне місце має належати районним і міжрайонним структурам і функціям. Кількісні методи використовуються для вивчення просторових взаємозв'язків, а не причинних залежностей. Практичним виразом регіональної науки є регіональна економіка, наслідком розвитку якої є теорія зростання (полюсів зростання), а також аналіз агломераційного ефекту у розселенні.

У 50—60-х роках в Європі набула широкого поширення **концепція "полюсів зростання"**, розроблена французьким економістом Ф. Перру. На його думку, великі фірми (підприємства), що здатні сприймати і генерувати нововведення, утворюють полюси зростання, які домінують в економічному просторі. В цій концепції поєднуються чинник нерівномірності поляризованого розвитку та ідея генерування і запровадження нововведень.

Практичне поняття "полюси зростання" включало конгломерат ідей та концепцій. Його зміст трансформувався із засобу опису економічного розвитку в абстрактному

економічному просторі до розв'язання конкретних завдань вибору центрів концентрації капіталовкладень та інших організаційних заходів. Наприкінці 70-х років ця концепція вийшла з наукового обігу через нерозв'язність регіональних проблем.

Т. Хегерstrand створив географічну концепцію дифузії нововведень — технічних, економічних, соціальних і культурних. Дифузія охоплює поширення інформації і здатність сприймати інновації.

Регіональному напряму присвячена також книга Е. Гувера "Розміщення господарської діяльності" (1948), яку слід вважати піонерною в справі теоретичного аналізу впливу держави на розміщення продуктивних сил; тут застосовувався макроекономічний підхід до реалій процесу розміщення. У 1971 р. цей учений видав основоположну працю "Вступ до регіональної економіки".

В цілому регіональна наука відобразила успіхи американських економістів у розробці методів дослідження внутрішньогалузевих і міжгалузевих зв'язків, в застосуванні математичних методів до кількісного аналізу. Ще у 1958 р. була опублікована книга американського економіста В. Леонт'єва "Дослідження структури американської економіки", яку вважають значним досягненням у розробці методів вивчення міжгалузевих зв'язків і міжгалузевого балансу за схемою витрати — випуск. З ім'ям Леонт'єва пов'язана ера американської емпіричної економічної науки.

Регіональна наука пов'язана і взаємно переплітається з регіональною економікою, екологією, теоретичною географією, а також з районним плануванням, адміністративним устроєм тощо. У своєму аналізі У. Ізард виходить з примату попиту над виробництвом, тому базою розміщення виробництва він вважає чисельність населення.

Слабкою стороною концепції У. Ізарда є теорія районного підходу, суб'єктивності та об'єктивності щодо виділення районів.

У 1968 р. У. Ізардом і його співавторами була видана книга "Загальна соціальна і регіональна теорія", в якій був зроблений крок у наближенні регіональної теорії до соціології, аналізу багаторайонної соціальної системи. В 1972 р. У. Ізард у співтворстві опублікував книгу "Еколого-економічний аналіз для регіонального розвитку", в якій на прикладі Кінгстонської затоки обґрунтував новий спосіб розрахунку економічних і екологічних зв'язків.

Отже, ми можемо відзначити методологічну слабкість регіональної науки, але в той же час визнаємо цінність її конкретної методики.

З середини 70-х років на Заході формується ідея розвитку регіональної теорії знизу за принципом: "Мислити глобально — діяти локально".

Необхідність територіальної організації суспільства зумовила поширення у повоєнний час регіонального планування. Ще на початку 80-х років у США діяли програми регіонального розвитку окремих районів (р. Теннессі, Аппалачів). В основі розробки цих програм лежала концепція Г. Одума про регіонально збалансовану економіку.

За останні десятиріччя основною формою зарубіжної регіональної політики стало регіональне програмування, що має елементи перспективності та орієнтованості в сфері розміщення продуктивних сил. В центрі уваги таких програм перебувають слабозвинуті, депресивні чи нові райони.

Регіональне програмування повинно сприяти локальному регіональному розвитку. Однак невисока ефективність у створенні нових робочих місць і відсутність критеріїв цієї ефективності зумовила припинення фінансування регіональних програм. Головними завданнями нової концепції була спроба протистояння всемогутності великих центрів, де концентруються влада, фінансові ресурси, люди і де приймаються рішення великої політики.

Транснаціональні корпорації переводять за кордон старі традиційні галузі, що втратили конкурентоспроможність, брудні та трудомісткі ланки нових виробництв і галузей тощо. Однак суттєвого підвищення ефективності розміщення продуктивних сил розвинуті країни не добились.

У повоєнні роки в західних країнах (Великобританії, Франції, ФРН та ін.) активно розроблялись прикладні аспекти районування на локальному рівні в сукупності з міським і районним плануванням.

Великими науковими центрами, що узагальнюють світовий досвід регіонального розвитку і планування під егідою ООН, є Женева і Нагоя.

Аналіз класичних теорій розміщення виробництва

Одним із основних завдань РПС і регіональної економіки є дослідження просторових закономірностей і просторової організації. В основу цього напряму спочатку було покладено розміщення виробництва, концепція якого створювалася зусиллями Й. Тюнена, А. Вебера, О. Енглендера, Т. Паландера, Е. Гувера, В. Кристаллера, А. Льюша, Ж. Шардонне, Х. Боса та інших учених.

Базовою класичною теорією РПС є **теорія штандорту**. Шаблій О.І. виділяє такі спільні риси усіх „теорій розміщення“:

розміщення господарства чи його окремих секторів (сільське господарство, промисловість, транспорт тощо) розглядається як результат дії певних чинників;

йшлося головним чином про локалізацію, вибір точного місця зосередження окремого підприємства чи групи підприємств, у тому числі взаємопов'язаних;

локалізація обґрунтовувалася на підставі економічних критеріїв: мінімізація затрат на створення підприємства (їхньої групи) чи виробництва продукції на ньому, і перевезення її до споживача; максимізація прибутку чи так званої „народногосподарської ефективності“.

У радянський час з'явилася теорія „комплексного розміщення продуктивних сил“, яка ґрунтувалася на ідеї спеціалізації районів у всесоюзному масштабі, що не мало під собою економічних підстав та не сприяло ефективному використанню капіталовкладень.

Ще у першій чверті XIX ст. теорію штандорту сільського господарства розробив **Йоган Тюнен** у праці „Ізольована держава у її відношенні до сільського господарства і національної економіки“ (1826 р.). Тюнен розглянув модель ізольованої держави, яка характеризується рівнинним рельєфом з однорідною родючістю ґрунтів. Споживачем сільськогосподарської продукції є столиця, яка розташована у центрі. Транспортування продукції від виробника до споживача здійснюється найкоротшим шляхом. Витрати на транспортування прямо пропорційні до відстані, ваги товару і його здатності до псування. На ринку у столиці діє вільна конкуренція між виробниками, а виробники сільськогосподарської продукції не обмінюються нею. Під впливом зміни трьох чинників (вартості робочої сили, ціни землі, транспортних витрат) від центру країни до периферії формується спеціалізація сільськогосподарського виробництва у вигляді концентричних кілець. Формується 7 зон:

1. „Вільне“ приміське господарство (городництво, виробництво молока тощо). Тут вартість землі найдорожча, намагаються якомога ефективніше використовувати її, збираючи по декілька врожаїв. Капіталовкладення на одиницю площі тут найвищі. Продукція цієї зони збувається на ринку у столиці. Як правило це продукція, що швидко псується, малотранспортабельна.
2. Лісове господарство. Функцією господарства є заготовка палива (дров) для столиці, а також будівельних матеріалів (деревини).
3. Інтенсивне шестипільне землеробство і сільське господарство.
4. Зернове господарство і вигінне скотарство.
5. Трипільне зернове господарство.
6. Екстенсивне тваринництво (скотарство і вівчарство).
7. Натуральне господарство.

У реальній дійсності ця модель має багато відповідників. Зокрема, великі міста мають зони приміського сільського господарства плодоовочево-молочної спеціалізації, далі лісовий пояс (який зараз виконує функції рекреаційні), а на малозаселених територіях (степ України, „цілинні” землі у Казахстані) далі розташовані зернові пояси.

Крім зазначених факторів на сільськогосподарську спеціалізацію можуть впливати й інші фактори: відмінність у родючості ґрунтів, конкуренція між різними видами транспорту, тривалість вегетаційного періоду, кваліфікація робітників, менеджмент. Враховуючи вплив деяких факторів він склав модифіковану схему штандорту сільського господарства, у якій кільця змінюють свою конфігурація, деформуючись під впливом появи ще одного міста-споживача, дешевшого виду транспорту (річкового), наявності різних за родючістю ґрунтів.

Альфред Вебер свою теорію штандорту промисловості розробив на початку ХХ ст., кої у європейських країнах відбулася друга технічна революція (перехід на машинне виробництво). Вчений вважав, що головними чинниками, які впливають на розміщення промисловості є транспорт, праця, агломерація. Транспортний чинник Вебер вважав визначальним. Йшлося передусім про затрати на транспортування промислової продукції, їх мінімізацію. Це стосується переробної промисловості, тому що видобувна розміщується там, де є сировинні ресурси. Вебер вважав, що обробна промисловість розміщується біля видобувної у тому випадку, якщо у процесі переробки сировина втрачає велику частину своєї ваги або якщо витрати на транспортування одиниці сировинної продукції більші від вартості виробництва одиниці готової продукції. У протилежному випадку вона тяжіє до споживача. Вебер запропонував і методи визначення місць мінімальних транспортних витрат. Один з них – метод ізодапан (ліній, які з'єднують точки з однаковими транспортними витратами на одиницю продукції. Також для обґрунтування місця розташування підприємства Вебер вводить індекс орієнтації:

$$V = \frac{Q_a}{Q_b},$$

де V – індекс орієнтації, Q_a – переміщення у напрямку переробного підприємства, постачальне перевезення, Q_b - розподільче (дистрибутивне) перевезення.

Якщо індекс орієнтації більший від одиниці, то підприємство вибирає місце біля джерела постачання, а якщо менший, то орієнтується на місця призначення продукції. Однак в реальності може існувати багато пунктів постачання і багато місць призначення.

Важливого значення А.Вебер надає чинникам праці та агломерації. Виробництво може тяжіти до місць зосередження висококваліфікованої праці чи до центрів підготовки робочої сили і у наш час. Агломерація – зосередження в одному місці декількох підприємств – була важливим чинником на початку індустріалізації. А в сучасному світі він призвів до формування значного сукупчення населення – виникнення міських агломерацій, з'явилися міста-мільйонери з великим переліком екологічних, соціальних, економічних проблем. Тому на сьогодні цей чинник свою вагу втрачає.

Теорію штандорту розвинув німецький економіко-географ **А. Льош**, який у 1940 р. видав книгу "Географія розміщення господарства", що в 1959 р. була перекладена російською мовою. Август Льош розглядав особливості розміщення не одного підприємства, а їх сукупності в певній галузі. Льош піддавав критиці теорію Вебера про те, що найкращим місцем для розміщення підприємства є те місце, де витрати будуть найменші. Вважав, що визначним чинником є максимізація прибутку і оптимальною точкою для розміщення підприємства є та точка, де суспільство буде отримувати максимальні прибутки. Льош вважав, що для отримання цієї точки потрібно розв'язати рівняння з багатьма невідомими і систему складових таких рівнянь. Льош вперше охарактеризував особливості податкової системи, міжнародної торгівлі і НТП. Розглядав також і інші питання розміщення торгівлі та міст. У своїх дослідженнях Льош поєднав теорію штандорту з теорією економічного районування. В основу економічного районування Льош

поклав ринковий простір. Головним районуотворюючим фактором він вважав ринковий збут товарів. Визначив радіуси ринку певної продукції. Враховував витрати на транспорт, попит та ціну продукції. Вважав, що кожна продукція має свій максимальний радіус збуту, за межами якого збувати товар не вигідно. Це твердження є актуальним і на сьогодні.

Рішучим прихильником теорії штандорту у нас був професор А. Рибников, який у 1930 р. видав книгу "Основні питання економічної географії", в якій вчення про штандорт розглядалось як база для розробки методики вивчення економіко-географічних явищ. Вже тоді учений ставив питання про географічно обумовлене розміщення господарсько-територіальних комплексів.

Інший німецький учений О. Енгландер намагався створити загальну теорію штандорту. Розташування виробництва він обумовлював функціональною залежністю від кількості товарів, ціни, попиту, ціни пропозиції і вартості перевезення.

В книзі "Нариси теорії штандорту" шведський економіко-географ Торд Паландер переоцінював роль природних умов, навів методику обрахунків вигідного розміщення виробництва для приватного власника на основі аналізу ціноутворюючих факторів.

Французький економіко-географ Ж. Шардонне у книзі "Типи великих індустріальних комплексів" (1953) на перший план висував політичні й військово-стратегічні чинники, на засадах яких будував схему штандорту. Нідерландський учений Х. Бос у 1965 р. видав книгу "Розміщення господарства". В ній автор розглядав досить складні моделі національного господарства, способи оптимального розміщення виробництва в центрах, різних за розмірами і галузевою структурою. Він успішно поєднав теорію оптимального планування і теорію центральних місць.

Увага до цих праць пояснюється тим, що проблематика розміщення виробництва залишається основою територіальної організації життя суспільства. На Заході розміщення виробництва визначається не техніко-економічними моментами, а соціальними та іншими чинниками: трудовими ресурсами та їх якістю, відмінностями в рівні зарплати, тяжінням до науково-дослідних центрів, екологічною ситуацією, переміщенням забруднених виробництв до країн, що розвиваються. Діяльність міжнародних монополій перетворює проблематику розміщення виробництва в глобальну: окремі цехи єдиного виробничого процесу розкидаються по всіх частинах світу, використовуються значні відмінності у рівнях зарплати і соціальних умовах. НТП на морському транспорті змінює роль відстаней, девальвує просторові параметри. Загострюються екологічні проблеми, що перебувають в тісному зв'язку з ресурсною ситуацією, яка також дедалі більш загострюється.

Концепція розміщення виробництва стала поштовхом для розвитку на заході регіональної науки.

Окремим напрямом розвитку ідей просторової організації життя людей було дослідження питань розселення. В 1933 р. німецький учений **В. Кристаллер** опублікував працю "Центральні місця в Південній Німеччині", в якій описав абстрактну модель розселення і **поняття центральних місць**. Він зробив спробу пояснити внутрішню структуру розселення, виявити закономірності спів-упорядкування поселень. На його думку, рівномірне розміщення дрібних поселень утворює трикутні ядра розселення, у зв'язку з чим виникає ієрархія поселень, в якій до більшого населеного пункту тяжіє шість менших поселень одного рангу. В межах одного ієрархічного ступеня розміри всіх поселень рівні й склад підприємств сфери послуг однотипний.

Пізніше А. Льош в основу аналізу розселення поклав метод транспортних затрат, згідно з яким на периферії ринкових зон ціни на товари і послуги підвищуються, а попит падає. Він допускав різноманітність в наборі підприємств сфери обслуговування в межах поселень одного ієрархічного рангу. На думку Кристаллера—Льоша, в основі розселення лежить не просторова організація виробництва, а позаісторичний принцип найменших затрат для задоволення потреб населення в різних видах обслуговування. До того ж закон взаємного

просторового розміщення ієрархічно спів-упорядкованих населених пунктів має обмежене значення, оскільки є застосовним до країн з рівномірним розселенням і перевагою сільських чи напівсільських типів господарства.

Загальні принципи територіальної організації сфери послуг за „теорією центральних місць” (ТЦМ) такі (В.М. Юрківський, 1989):

1) чим більшим є населений пункт (центральне місце), тим більше в ньому підприємств даного виду послуг;

2) із зростанням населення населеного пункту збільшується і набір (перелік) послуг різних видів, але таке збільшення йде по нисхідній, дедалі повільніше;

3) послуги вищих рангів можна зустріти лише в великих населених пунктах, які являють собою центри обслуговування (центральні місця) вищих рангів;

4) існує ієрархія центрів обслуговування (центральних місць) за такою схемою: а) найвищий ранг має один центр обслуговування; б) центрів обслуговування вищих рангів небагато; в) кількість центрів обслуговування кожного наступного (нижчого) рангу зростає, орієнтовано, у 6 разів (гексагональна мережа); г) центри обслуговування (центральні місця) даного рангу мають весь перелік послуг центрів обслуговування всіх попередніх (нижчих) рангів;

5) із зростанням населення даного центру розвиток його сфери послуг всезростаючою мірою визначатиметься потребами населення самого центру, а не його оточення;

6) з розвитком продуктивних сил краю кількість центрів обслуговування нижчих рангів має тенденцію до скорочення.

Теоретична схема розміщення центрів обслуговування розглядається для умовної однорідної (ізотропної) території з рівномірним розселенням населення та розвинутою транспортною мережею. У цьому випадку транспортні витрати будуть пропорційні віддалям, центри одного рангу матимуть однакові зони обслуговування і будуть розподілені рівномірно, на вузлах правильної "трикутної мережі" трикутної мережі магістралей.

Зони обслуговування при цьому будуть мати форму правильних шестикутників і нагадуватимуть "бджолині соти", що забезпечують щільне покриття території без розривів і перекриття.

Схема розміщення центральних місць В.Кристаллера (рис.1.3.) була геометрично чіткою та ієрархічною. А.Льош спробував наблизити її до реальної ситуації, значно ускладнив і назвав "економічним ландшафтом". Значення ТЦМ у суспільній географії надзвичайно високе. За висловом А.Льоша, вона дає змогу побачити "замаскований порядок" у територіальній організації сфери послуг.

Популяризатором ідей В. Кристаллера і А. Льоша в США був Ф. Шефер, професор географії штату Айова. У посмертно опублікованій статті "Виключність в географії: методологічне дослідження" він різко критикував

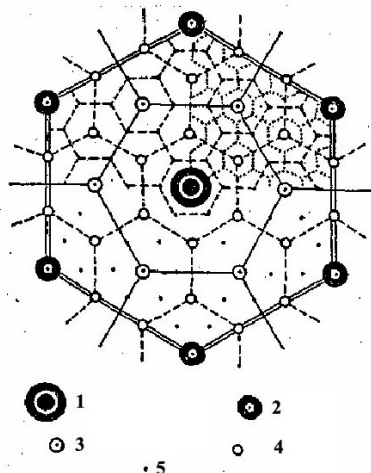

Рис.1.3. Ієрархія центрів та зон обслуговування (за В.Кристаллером): 1 – обласний центр; 2 – окружний центр; 3 – центр графства; 4 – центр тауншипа; 5 – торгове селище.

описову хорологічну концепцію Гет-

нера—Хартшорна. На його думку, географія повинна бути спрямована на вивчення просторових структур, морфології географічних об'єктів і встановлення просторових законів.

Роботи В. Кристаллера і А. Льоша дали поштовх до формулювання нового напрямку в американській, шведській і частково англійській географії, який отримав назви **соціальна фізика, просторовий біхевіоризм** і був спрямований на дослідження просторової поведінки людей. Більшість дослідників займалися виявленням законів просторового розміщення і взаємодії різних соціальних і економічних явищ.

Американський географ Г. К. Зіпф виявив закон залежності величини міста від його рангу, шведський географ Т. Хагерstrand встановив закономірності географічного поширення інновацій, Б. Беррі — закономірності тяжіння до торгових центрів різного типу і поведінку покупців. Лідером американської школи соціальної фізики був Д. Стюарт, астроном Принстонського університету, який почав використовувати гравітаційні моделі в географії, виявив певну аналогію між взаємним тяжінням фізичних тіл і тяжінням економічних мас. Ю. Г. Саушкін зазначав обмежені можливості таких моделей в географії, а Е. Б. Алаєв їх різко критикував.

Математико-авангардистський напрям включає також "кількісну революцію", яка почалась у світовій географії з середини 50 — початку 60-х років. У роботах математиків, фізиків, економістів була визначена сума математичних прийомів, які застосовуються до різних аспектів географічних (переважно економіко-географічних) досліджень. Першими прибічниками "кількісної революції" були американські географи У. Л. Гаррісон, Б. Д. Беррі та У. Уорнтц. "Кількісна революція" почалась із широкого впровадження математичної статистики. Видатну роль у створенні математичної географії відіграв професор Вашингтонського університету (м. Сіетл) Е. Ульман, який виступив з критикою поглядів Р. Хартшорна. На його думку, географія — це наука про закони просторових взаємодій, або вужче — про переміщення на земному просторі.

Американський географ Вільям Бунге в книзі "Теоретична географія" (1962) зробив спробу об'єднати основні принципи математизованої теоретичної географії. Теоретичну географію він розумів як науку про просторові процеси і просторові структури в їхньому найбільш загальному, абстрактному математичному виразі. Формування математичного апарату географічних досліджень є закономірним процесом, але при цьому неприпустиме ігнорування сутності географічної методології. Абстрактна математична форма не може замінити зміст економічної географії (Ю. Г. Саушкін).

Значна кількість робіт з математичної географії призвела до необхідності їх систематизації, яку виконали англійські географи Пітер Хагет і Річард Чорлі. Професор Брістольського університету П. Хагет у роботі "Просторовий аналіз в економічній географії" (1965) поставив питання про створення нового напрямку в географії на засадах її математизації — теорії просторової організації суспільства. До неї належать праці Річарда Морілла "Просторова організація суспільства" (1970), Рональда Аблера, Джона Адамса і Пітера Гулда "Просторова організація" (1971). Ці автори намагалися звести просторову організацію суспільства до просторової поведінки мас людських індивідуумів, виходячи з інтересів середньої людської особистості. Центральною темою в математичній географії стало моделювання. Цій проблемі присвячена колективна праця за редакцією П. Хагета і Р. Чорлі "Моделі в економічній географії" (1971), а математичному аналізу різних географічних сіток (рік, доріг) — монографія П. Хагета і Р. Чорлі "Сітковий аналіз в географії" (1969).

Отже, всім цим роботам притаманний біхевіористський підхід, тобто в них робиться спроба визначити закономірності просторової організації суспільства як мінімізацію витрат сил і часу при переміщенні по найкоротших шляхах (відстанях).

Помітним явищем у теорії РПС і регіональної економіки стала **теорія економічного районування та комплексування**.

Районоутворення — це формування і розвиток районів, як інтегральних, виробничо-територіальних систем (коли йдеться про економічне районування) або суспільно-територіальних систем (коли йдеться про соціально-економічне районування).

Районування – це процес поділу території на відносно цілісні частини району. Районування є прикладом систематизації.

Районологія – це наукове пізнання процесів районоутворення і районування.

Існує 3 підходи до виділення районів:

- район існує реально і завдання дослідника полягає в тому, щоб визначити межі існування (Алаєв, Саушкін, Поповкін);

- район вважають лише розумовою конструкцією, яка дає змогу досліднику впорядкувати інформацію в територіальному відношенні. Кількість сіток районування обмежується кількістю дослідників і кожне районування має зміст лише в конкретному дослідженні;

- район існує реально, але точно визначити лише його ядро, яке є фокусом району, можуть бути віднесені виходячи з різних методик районування (Шаблій).

Економічний район – це територіальна підсистема національного комплексу, яка має спеціалізацію загальнодержавного значення. В основі економічного району лежить територіальний поділ і територіальна інтеграція праці. Економічний район завжди є територіально цілісним.

За Алаєвим економічний район характеризується комплексністю, спеціалізацією, керованістю. Кожен район формується під впливом певних факторів (див. фактори РПС).

Основою формування економічного району є **територіальні соціально-економічні системи** – це таке просторове поєднання населення, соціальної, економічної, екологічної сфер, у якому на основі їх взаємозв'язку, збалансованості та взаємодоповнення створюються оптимальні умови для життєдіяльності суспільства. Стрижнем територіальної соціально-економічної системи є **ТВК**.

ТВК – це поєднання підприємств (і установ), для якого територіальна спільність компонентів – фактор додаткового підвищення економічної ефективності за рахунок: а) значної стійкості взаємних зв'язків (особливо зв'язків інформаційних) і ритмічності виробничого процесу; б) скорочення транспортних затрат; в) раціонального використання всіх видів місцевих ресурсів і більш сприятливих умов для маневрування ними; г) створення оптимальних умов для поєднання галузевого (міжгалузевого) планування і управління з територіальним плануванням і управлінням.

Територіально-виробничі комплекси (ТВК) – це поєднання підприємств і закладів, для яких територіальна цілісність компонентів є додатковим фактором підвищення економічної ефективності за рахунок:

- значній стійкості взаємних зв'язків і ритмічності виробничого процесу;
- скорочення транспортних витрат;
- раціонального використання всіх видів ресурсів;
- створення оптимальних умов для поєднання галузевого і територіального планування і управління.
- Передумовами розвитку ТВК є:
- природно-ресурсний потенціал території;
- соціально-демографічні умови;
- техніко-економічні умови.

Компонентна структура ТВК. Під структурою розуміється упорядкування елементів (підприємств, виробництв), що проявляється у певних пропорціональних відношеннях і зв'язках між ними.

Елементи ТВК – це поєднання підприємств що пов'язані техніко-економічними зв'язками (цукровий завод і сільськогосподарські підприємства, деревообробний завод і лігоспи).

Всі галузі ТВК за функціональною роллю поділяються:

- галузі спеціалізації, які визначають місце району у територіальному поділі праці і беруть участь у міжрайонному обміні продукцією чи послугами. Це так звана вивізна

спеціалізація. Існує думка, що галузі, які виробляють продукцію у великому обсязі і зосереджують у собі велику кількість праці та капіталу, є теж галузями спеціалізації. Для них підходить термін головні галузі;

- допоміжні галузі забезпечують напівфабрикатами, виробничими послугами, головними засобами, в тому числі будівництвом галузі першої групи;

- обслуговуючі галузі забезпечують населення регіону, а також суспільне невиробничі споживання продуктами і послугами.

Цей поділ досить умовний, оскільки ті ж обслуговуючі галузі можуть давати дешеву продукцію (послуги) для позарайонного споживання, отже, можуть бути галузями спеціалізації. Наприклад, туризм.

Ще один підхід до функціонально-компонентної структури – підхід ієрархії розшарування. Він передбачає виділення інфраструктури і ультраструктури, роль яких у функціонуванні комплексів різна.

Інфраструктура ("нижня" частина структури територіально-господарського комплексу) – це поєднання діючих споруд, будинків, інженерних комунікаційних мереж і систем, які прямо не належать до виробництва, але необхідні для виробництва матеріальних благ (виробнича інфраструктура – транспорт, зв'язок, мережі водо- і енергопостачання, будівельні організації та ін.) і забезпечення повсякденної життєдіяльності населення (соціальна інфраструктура – заклади побутового обслуговування, освіти, охорони здоров'я, культури тощо). Часто в поняття інфраструктури включають галузевий зміст: це допоміжні й обслуговуючі галузі (а, отже, не лише заклади чи комунікації, але й цілі галузеві системи) загального призначення.

"Ультраструктура" ("верхня" частина структури) – це поєднання галузей, галузевих і міжгалузевих комплексів, які безпосередньо належать до виробництва матеріальних благ та інформаційного продукту. Виробництво інформаційного продукту дуже важливе в період інформатизації суспільства, й особливо виробничій сфері.

Для вивчення ТВК і розробки їх типології ефективний є **метод енерговиробничих циклів (ЕВЦ)**. Поняття „енерговиробничий цикл” було введено М.М. Колосовським у 1947р. Ним же було виділено 8 ЕВЦ.

ЕВЦ – це економіко-технологічний ланцюжок виробництва від видобутку сировини і палива до виробництва кінцевих видів продукції.

На сучасному етапі, виходячи із новітніх напрямків розвитку технологій, в економічній географії виділяють наступні ЕВЦ:

1. *Пірометалургійний цикл чорних металів*. Поширений в районах концентрації кам'яного вугілля, руд чорних металів. Включає такі технологічні стадії як: видобуток і збагачення сировини, коксування вугілля, металургійний ланцюг (чавун – сталь – прокат), та ін.
2. *Пірометалургійний цикл кольорових металів*. Головною метою цього циклу є вилучення з руди кольорових металів супутніх компонентів, та їх використання.
3. *Нафтоенергохімічний цикл*. Поширений в районах видобутку та переробки нафти. Включає переробку нафтопродуктів, а також хімію органічного синтезу, основну хімію, що базується на використанні нафтопродуктів.
4. *Лісоенергохімічний*. Включає заготівлю і обробку деревини, целюлозно-картонне, лісохімічне виробництво та ін.
5. *Гідроенергопромисловий цикл*. Поширений в районах з значними запасами гідроенергоресурсів. Включає ГЕС та енергомісткі виробництва (електрометалургія, електрохімія (фосфор, хлор, фтор) та ін.
6. *Гідрометалургійний індустріально-аграрний цикл*. Поширений в районах з аридним кліматом. Включає виробництво будівельних матеріалів для гідротехнічних споруд.
7. *Індустріально-аграрні цикли*. Сільське господарство, разом із галузями переробки сільськогосподарської продукції.

8. *Інші цикли переробної індустрії (гірничохімічний, машинбудівний, атомно-енергопромисловий та ін.).*

ТВК може бути районно галузевим або міжгалузевим. Міжгалузеві територіальні комплекси мають такі типи зв'язків:

- послідовна або часткова переробка перехідного типу сировини;
- по виробництву повністю або частково взаємозамінної продукції (ПЕК, Транспортний комплекс);
- по розв'язанні в процесі функціонування певної територіальної проблеми (економічної, соціальної, екологічної, продовольчої, проблеми зайнятості і т.п.)

Таксономія економічних районів:

- головний економічний район-генеральна основа територіальної організації ПС. Значна чи велика за S частина країни, що виділяється за господарською спеціалізацією, характерними особливостями структури виробництва, має умови. Специфічне положення, як правило об'єднує декілька областей;
- обласний економічний район;
- низовий економічний район- адміністративний район в області;
- економічний вузол: великі міста з зонами їх безпосереднього впливу, які включають підприємства різних галузей, що розташовані на різній території, мають між собою економічні, виробничі зв'язки.

З областей, які входять у ЕР, виділяється одна **центральна, декілька периферійних областей**. Центральні області зосереджують найбільшу частку ресурсного, економічного, соціального потенціалу.

У деяких районах виділяють **міжобласні райони або соціально-економічні підрайони**.

У багатьох випадках області стають основою таких форм територіальної організації суспільства як **соціально-економічні вузли, соціально-економічні куці**.

Вузол – це блок промислових підприємств, що мають між собою виробничі зв'язки. або порівняно невелика компактна територія разом з населенням, населеними пунктами, комунікаціями, рекреаційною, продовольчою зоною та усією промисловістю. Вузол організовується одним (рідше двома-трьома) великими поселеннями, до якого масово мігрує з навколишніх населених пунктів робоча сила. Рівне з околицями – вузол.

Куц – порівняно невелике поселення, яке виконує торгово-розподільчу, господарсько-організаційну, рідше виробничо-концентруючу функцію стосовно близьких поселень. Дубно з по ближніми поселеннями – куц.

Інколи вживають поняття **центр** (зосередження в одному поселенні виробництв різних галузей) та **пункт** (зосередження в одному поселенні підприємства однієї галузі).

Така ієрархічна послідовність форм геопросторової організації суспільства характерна для України: район-підрайон-область-вузол-куц-поселення. Поселення – це первинна основа районоформування. Чим вищий таксономічний ранг району, тим більша комплексність галузевої структури господарства, різноманітна спеціалізація, більш розгалужені економічні зв'язки, проте менш виражена територіально-економічна єдність. І навпаки.

Адміністративно-територіальний поділ – є система територіальної організації держави, на основі якої створюються і функціонують органи державної влади і управління. Поділ на області, райони (в інших країнах: штати, провінції тощо).

Справжнім ЕР в системі регіональної структури України є область. Саме тут є присутні і яскраво виражені всі ознаки економічного району. Йому властива спільність таких ознак: географічне середовище (умови розвитку), економічний чинник (причини розвитку), адміністративний поділ (умови управління).

Важливим є мікрорайонування, одним із видів якого є внутрішньо обласне районування. Воно зумовлене такими соціальними та економічними процесами як урбаніза-

ція, зростання територіальної концентрації виробництва, формування територіальних систем господарства внаслідок інтеграції виробництва.

Комплексний підхід до внутрішньо обласного районування забезпечується за таких умов:

- врахуванні відмінностей у спеціалізації господарства у середині області та виявленні їх сталості і господарської доцільності;
- виявленні районоутворювального значення міст, промислових вузлів та інших центрів, що розвиваються разом із зростанням територіальної концентрації галузей, спеціалізації внутрішньо обласного економічного району і визначають його місце в ієрархії районів вищого рангу;
- аналізі транспортно-економічних зв'язків, їх інтенсивності й конфігурації, що відображають характер територіальної організації господарства навколо промислових вузлів і центрів на базі певних галузей спеціалізації;
- врахування ймовірності будь-яких великих новобудов у районі, експлуатації відкритих джерел природних ресурсів та формуванні різних локальних територіально-виробничих комплексів з оцінкою можливого їх впливу на економіку району;
- врахуванні особливостей окремих частин області та району з надмірною заселеністю, заболоченістю, гористістю та іншими компонентами природного середовища, які помітно впливають на спеціалізацію господарства.

З найважливіших передумов внутрішньо обласного районування є спеціалізація окремих частин області на випуску певних видів продукції, комплексність розвитку, наявність ядра із спеціалізацією у межах великого економічного району. Для внутрішньо обласного району є характерними спільність умов і процесів розвитку господарства та його взаємодія з природним середовищем. Ця спільність визначає насамперед ресурсний потенціал території і подібність соціально-економічних та природних умов використання його компонентів.

Іншими формами просторової організації господарства за визначенням В. Ковалеського є науково-технічні зони, технічні парки (технопарки) та технополіси.

Науково-технічна зона – певна територія де є вищий навчальний заклад (чи декілька), науково-дослідний центр міжнародного рівня та відповідна технологічна структура для впровадження наукових розробок в практику. Перша така зона сформувалася навколо Стенфордського університету в Сан-Хосе, яка з часом отримала назву „Силіконова долина”. На сучасному етапі тут зосереджено більш як 2 тисячі фірм і зайнято понад 200 тисяч чоловік.

Науково-технологічні парки (технопарки) – це менші за територією зони, де навколо технічного університету чи науково-дослідного центру розміщуються декілька фірм, що займаються впровадженням розробок у виробництво (в Бостоні – „Шосе-128”, Іль-де-Франс під Парижем, „Ізар Веллі” на базі Мюнхенського університету (включає понад 200 фірм) „Новус Ортус” (поблизу м. Барі в Італії).

Технополіс – центр впровадження досягнень науки і техніки. Це як правило нове місто, в якому запроваджуються у виробництво нові розробки, а також проживає населення.

Сучасні концепції розміщення продуктивних сил

Зауважимо, що все частіше поряд із поняттям “розміщення продуктивних сил” або і замість нього використовують поняття “**територіальна організація продуктивних сил**”.

Територіальна організація – це цілеспрямований розподіл на певній території деякої сукупності явищ з попередньо продуманими функціями і системою необхідних зв'язків та відносин. (Стеченко, с. 12). Отже, “територіальна організація” – ширше поняття, порівняно з розміщенням, бо охоплює не тільки взаємне розміщення, а й відно-

сини, взаємні зв'язки, взаємоповнення всіх компонентів територіальних соціально-економічних систем різного рангу.

Територіальна організація продуктивних сил (ТОПС) – це науково обґрунтоване розміщення взаємопов'язаних територіальних поєднань виробництва (галузевих, міжгалузевих і територіально-виробничих комплексів), яке базується на раціональному використанні матеріальних, природних і трудових ресурсів, а також на економії витрат на подолання невідповідностей у взаємному розміщенні джерел сировини, палива, енергії, місць виробництва та споживання продукції, що сприяє зростанню загальної народногосподарської ефективності виробництва. Формами ТОПС виступають: народногосподарська спеціалізація, кооперування, концентрація, комбінування, диверсифікація виробництва.

Між розміщенням продуктивних сил та їх територіальною організацією існує певний період трансформації, який, за О.Г. Топчієвим, має таку схему:

на першій стадії підприємства розміщуються локально, незалежно одне від одного. Таке розміщення називають розосередженням, поодиноким (“поштучним”);

на другій стадії відбувається перехід агломерованого, чи групового, розміщення виробництва. Підприємства у цьому випадку розміщуються на компактній території, в безпосередньому сусідстві чи на незначній відстані одне від одного. Отже, утворюється територіальне виробниче угруповання, характерною рисою для якого є спільна для всіх підприємств інфраструктура – виробнича (транспортна мережа й вузли, база будівельної індустрії, система енерго-, водо-, газопостачання, каналізація) та соціально-економічна (система розселення з комунальним господарством, підприємства й установи сфери обслуговування, науки, освіти, охорони здоров'я, торгівлі, культури, відпочинку);

на третій стадії встановлюються виробничі і технологічні зв'язки між порівняно близько розміщеними підприємствами, які не обмежуються спільним використанням території та інфраструктури, а підтримують тісні й постійні економічні зв'язки, зокрема кооперування й комбінування, що уможливує створення завершених виробничих процесів для даної сукупності підприємств. Таку форму називають комплексом (промисловим, агропромисловим, територіально-виробничим).

Звичайно, на різних стадіях господарського освоєння території, виходячи з тих чи інших соціально-економічних і природних передумов, вибирають відповідний варіант розміщення. Але розміщувати окремі підприємства на нових територіях, - писав М.М. Баранський, - це те саме, що й “... грати на фортепіано одним пальцем”. Через це з практичного міжнародного досвіду випливає, що при освоєнні нових районів вигідніше вибудовувати ТВК. Цим досягається певна економія витрат фінансових і матеріально-технічних ресурсів (за підрахунками фахівців, при груповому розміщенні підприємств, завдяки створенню спільної інфраструктури, витрати коштів на 20-30 % менша, ніж при розосередженню).

ТОПС характеризується 3 видами структури: компонентна, просторова, функціонально-управлінська. При них ітимо більш детальноше у наступних лекціях.

Ширшим поняттям за ТОПС є ТОС (**територіальна організація суспільства**). Тут йдеться про територіальний аспект всього суспільного розвитку на конкретному історичному етапі. ТОС охоплює всі найважливіші сфери: розміщення і територіальну організацію виробництва, розселення й організацію середовища життєдіяльності населення, соціально-територіальну структуру суспільства, територіально-адміністративний устрій і управління тощо.

Формування просторових систем відбувається в результаті територіального поділу праці, який закріплює певні виробництва за окремими територіями та підвищує рівень розвитку продуктивних сил. **Територіальний поділ праці** – процес, в результаті якого певна територія набуває свою спеціалізацію в ході історичного та економічного розвитку. Це основна сила формування осередків господарського розвитку. Е.Б. Алаєв

географічним називає будь-який поділ праці, а територіальним – той, який співвідноситься з юридичним тлумаченням терміну територія (наприклад, державна територія). Якщо поділ праці йде в середині країни – це внутрішньодержавний, внутрішньорайонний, територіальний поділ. Між окремими країнами та їх групами – це міжнародний поділ праці. Поділ праці має прояв не тільки у виробництві, а й в територіальній організації життя людей, суспільства. Це означає, що до системи поділу праці входять не тільки виробництво, але й сфера послуг, культура, наука, інформація.

Територіальний поділ праці тією чи іншою мірою впливає на формування територіальної структури господарства. За визначенням І.М. Меєргойза, під **територіальною структурою** господарства розуміють взаєморозвиток та взаємодію територіальних центрів тяжіння народного господарства, а також окремих його галузей в їх загальнодержавному поєднанні. За формами просторового прояву всі елементи територіальної структури поділяються на три групи: осередкові (населені пункти, агломерації, родовища корисних копалин, окремі великі підприємства), ареальні або площинні (зони сільськогосподарської спеціалізації, приміські та рекреаційні райони, конурбації, басейни родовищ корисних копалин), лінійні (шляхи сполучення, комунікації та кордони). Всі ці елементи знаходяться у певному співвідношенні одне з одним.

На сучасному етапі у зв'язку із гуманізацією, соціологізацією, екологізацією науки РПС та регіональної економіки популярними є **концепції меж розвитку та сталого розвитку**. Їх модифікацією є вчення про **альтернативну цивілізацію**.

В сучасному світі існує два типи проблем – проблеми відносин людини з природою і проблеми відносин людини з іншими людьми, тобто проблеми суспільства.

Людина використовує природу нераціонально, а головне – небезпечно для себе. Якщо економіка буде так розвиватися далі, людина стикнеться з рядом проблем. Трагедія людства полягає не у тому, що воно не знає, що йому робити (все воно прекрасно знає), а в тому, що воно не хоче цього робити. Воно вважає, що для правильних вчинків ще не наступив час, як виразився економічний “прагматик” Дж. М. Кейнс. Він писав: “Колі всі будуть забезпечені, суспільство знову почне цінувати цілі вище, ніж засоби, і надавати перевагу доброму перед корисним. Але не спішіть! Для всього цього час ще не настав. Принаймні, ще 100 років ми повинні пояснювати собі та іншим, що погане – добре, і добре – погане. Тому що погане – вигідне, а добре – ні. Жадібність, вигода і завбачливість ще деякий час повинні залишатися нашими богами. Тільки вони можуть вивести нас на денне світло із тунелю економічної необхідності”.

Засновник Римського клубу Печчен так розумів проблему: “Справжня проблема людського виду на даному етапі його еволюції полягає в тому, що він виявився нездатним в культурному відношенні йти в ногу і повністю пристосовуватися до тих змін, які він сам вніс в цей світ”.

Нова цивілізація повинна стати низькоенергетичною, високостійкою, екологічно чистою, повністю демілітаризованою і гуманною.

Таким чином повинна бути створена економіка, основана на нових принципах (альтернативна економіка). В умовах такої економіки у процесі праці надається можливість досягти таких цілей:

- дати особистості можливість використовувати і розвивати свої здібності;
- дозволить перебороти егоцентризм, об'єднавшись з іншими людьми для спільної діяльності, і виробити товари та послуги, необхідні для існування.

Автори **альтернативної економіки** стверджують, що економічний розвиток підвласний дії моральних імперативів, благих намірів, здорового смислу. Вони впевнені, що риночний механізм може адекватно реагувати на дефіцит природи, якщо підприємець буде нести відповідальність за нанесений природі збиток.

Першим кроком повинна стати відмова від ідеї індустріалізму, промислового росту як передумови чи мети розвитку. Необхідно забути ідею достатку, оскільки потреби не можуть бути задоволені ніколи у системі, яка орієнтована на ріст, оскільки потреби

зростають швидше, ніж продуктивні сили. Іншими словами, необхідно відмовитися від росту виробництва. Але різні країни знаходяться на різних рівнях. Є два варіанти розвитку: примістити принцип лише до розвинутих країн, а розвинути надати можливості досягти їх рівень, або загальмувати розвиток всіх країн одночасно. Спеціалісти по альтернативній економіці вважають, що кращим є другий шлях. Необхідністю є добровільне спрощення потреб, почуття соціальної відповідальності. Людство повинно бути здатним передбачити результати своїх дій, вміти оцінити стан довкілля, знати ту межу, яка відділяє можливість розвитку цивілізації від її згасання.

Відмовитися від росту виробництва можна двома шляхами. Перший – перейти на натуральне господарство – нереальний. Другий – суміщати альтернативну економіку із існуючим виробництвом. Однак виникають проблеми власності.

Основний принцип альтернативної економіки повинен полягати в тому, що вона у першу чергу намагається задовольнити нематеріальні потреби людини, вона дає можливість людям гарно робити свої справи за винагороду чи безплатно, буде спонукати намагання опиратися на власні сили, вона буде розглядати здоров'я як складову багатства, берегти ресурси і довкілля. Це цитата із програми англійських "зелених". Ідеї альтернативної економіки викладені в доповіді Римського клубу "Межі росту", в маніфесті англійських екологів "Проект виживання", в книзі Е.Шумахера "Мале – це прекрасно". (Мізун, с. 443 – 453) Цю концепцію значно розвинула концепція сталого (стабільного) розвитку, яка була затверджена у 1992 році і Ріо-де-Жанейро на II конференції ООН з довкілля та розвитку.

Стратегія сталого розвитку направлена на забезпечення збалансованого рішення завдань, збереження сприятливого довкілля і природно-ресурсного потенціалу з метою задоволення потреб теперішнього і майбутніх поколінь.

Необхідність переходу до стратегії сталого розвитку обумовлена тими умовами, в яких опинилося суспільство. За останні 100 років відбулися кардинальні змін. Чисельність населення збільшилася в 3,1 разу. Валовий світовий продукт зріс у 350 раз. Обсяг споживання прісної води збільшився в 11 раз. Площа орних земель зросла в 2 рази. Приріст площі пустель становить 156 млн. га. Площа зелених насаджень зменшилася на 7,5 млн кв км (з них 2 було втрачено за останні десятиліття). Чисельність видів рослин і тварин скоротилася на одну п'яту частину.

Людська цивілізація споживає до 40% чистої первинної продукції біосфери. Лише 10% використовується на споживання, а решта 30% просто руйнується. Природний механізм кругообігу речовин порушений.

Принесені природою жертви не вирішили соціальні проблеми людства. Говорять про зростаючу еколого-соціальну кризу. Вийти з неї можна лише шляхом кардинального перегляду уявлень в економічній, соціальній, екологічній і морально-етичній сфері. Ці уявлення повинні бути строго узгоджені із об'єктивними законами розвитку біосфери і з усіма витікаючі ми звідси обмеженнями і заборонами.

Зараз сформувалося три ареали дестабілізації довкілля. Це Північноамериканський (США, Канада, Мексика), Європейський, Південно-Східно-Азіатський ареали. Із них поступає основна маса забруднювачів. По одній третій дають перші два ареали, одну шосту – останній. На противагу цим ареалам – є ареали стабілізації довкілля. е території із суцільних масивів з непорушеними чи слабо порушеними екосистемами. Такими стабілізаційними ареалами є північні ареали Канади та північні і азійські Росії, Амазонія, Австралія. Стратегія сталого розвитку повинна забезпечити цілеспрямовану самоорієнтації суспільства в екологічній, соціальній та економічній сферах. Показниками сталого розвитку повинні бути економічна ефективність, екологічна безпека та соціальна справедливість.

Базисом **стратегії сталого розвитку** повинне стати створення такої економіки в глобальному масштабі, яка не виходила б за межі господарської ємності екосистеми, ємності біосфери. Для досягнення сталого розвитку економіка повинна бути змінена

так, щоб досягти оптимальних обсягів виробництва при мінімальних затратах ресурсів. Необхідно кардинально змінити поведінкові стереотипи. Кінцева мета сталого розвитку суспільства полягає не тільки в тому, щоб зберегти біосферу і забезпечити її здатність компенсувати антропогенні порушення, але і в забезпеченні зростання якості життя і підвищення духовного потенціалу людини.

Сталого розвитку можна досягти тільки в глобальному масштабі. Проте шляхи і темпи переходу до сталого розвитку в кожній країні свої. Вони різні не лише у різних країнах, а і у різних регіонах однієї країни. Стратегія сталого розвитку країни розробляється і здійснюється поетапно. На першому етапі необхідно подолати економічну і структурну кризу. Необхідно покращити екологічну ситуацію у найбільш неблагополучних регіонах. Це закладає у державних програмах розвитку (приклад).

Будь-які принципи в економіці, екології, соціології повинні бути підтвержені кількісними показниками (критеріями). Все господарство, вся природа і людство становлять єдину систему взаємопов'язаних елементів і описується набором параметрів. Рядом міжнародних організацій було запропоновано показники сталого розвитку для різних масштабів: глобального, національного, регіонального, локального, галузевого і навіть для окремих населених пунктів та підприємств. Сталий розвиток може бути описаний як набором показників, так і єдиним інтегральним показником. Зокрема російськими ученими було розроблено **групу екологічних, економічних і соціальних індикаторів**.

Екологічні індикатори:

- споживання первинної чистої продукції – зміни;
- втрати чистої первинної продукції при її споживанні;
- споживання природних ресурсів: землі, мінеральної сировини, лісу, води, рослинних і тваринних ресурсів – тенденції;
- зменшення запасів природних ресурсів – зміна темпів;
- забруднення природного середовища;
- викиди і накопичення поллютантів в природних середовищах: гази, рідини, тверді – тенденції;
- викиди і накопичення в середовищі особливо небезпечних і радіоактивних відходів – тенденції;
- біорізноманіття – темпи зміни;
- площа охоронних територій – приріст;
- озоновий шар – зміни;
- затрати на природоохоронні заходи.

Всі ці показники можуть бути представлені у абсолютному виразі, у відсотках, а також розраховані на одиницю площі, особу, одиницю часу.

Економічні індикатори:

- обсяг валового внутрішнього продукту – тенденції зміни;
- ресурсоємність і енергоємність ВВП;
- зміна структури господарства;
- зміна чисельності і структури економічно активного населення;
- продуктивність праці;
- використання виробничих відходів;
- техногенні і природні аварії (кількість, збитки);
- приріст запасів мінеральної сировини;
- частка експорту природних ресурсів у зовнішній торгівлі. (Мізун, с.455)

Соціальні індикатори:

Серед них показники стану здоров'я, якості життя, соціальної активності, демографічні показники.

Показники здоров'я:

- середня тривалість життя (очікувана при народженні і фактична);
- смертність (загальна, дитяча, від різних причин);

- захворюваність (загальна, від різних причин);
 - заходи по профілактиці захворюваності;
 - забезпеченість лікарською допомогою;
 - рівень травматизму у виробництві та у побуті;
 - масштаби куріння, наркоманії, алкоголізму. (Мізун, с.455)
- Показники якості життя:
- наявність місць прикладання праці і їх відповідність структурі трудових ресурсів;
 - рівень доходів. розрив між високозабезпеченими і низько забезпеченими категоріями громадян;
 - рівень освіти і професійної підготовки населення;
 - доступ до інформації;
 - забезпеченість житлом;
 - забезпеченість місцями відпочинку;
 - наявність здорового середовища проживання в місцях постійного проживання населення;
 - наявність екологічно чистих продуктів харчування, масштаби їх споживання;
 - задоволеність пізнавальних та культурних потреб;
 - забезпечення особистої безпеки громадян. (Мізун, с.455)
- Показники соціальної активності:
- участь у виборах та референдумах;
 - участь у діяльності громадських організацій, в тому числі екологічних;
 - діяльність громадських екологічних експертиз (кількість розглянутих проєктів);
 - співпраця суспільних, приватних і державних організацій. (Мізун, с.455)
- Демографічні показники:
- чисельність населення, в тому числі міського та сільського;
 - щільність населення;
 - чисельність чоловіків та жінок;
 - народжуваність, в тому числі в різні періоди репродуктивного віку жінки;
 - природний приріст населення;
 - віковий склад населення;
 - чисельність зареєстрованих шлюбів та розлучень;
 - національний склад населення;
 - міграція населення.

Такі показники, як чисельність населення, обсяг ВВП, ресурсо- та енергоємність внутрішньої продукції, зміна структури господарства, середня тривалість життя населення, рівень доходу населення, стан здоров'я населення, рівень освіти і професійної підготовки, площа непорушених територій, викиди і накопичення політантів в природних середовищах; наявність здорового середовища проживання населення є інтегральними. Вони характеризують динаміку переходу до сталого розвитку.

ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ І ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ

Закономірності РПС

Закон – це необхідні, істотні, стійкі, такі, що повторюються відношення між явищами природи і суспільством.

Закони: всезагальні і універсальні; великі специфічні.

3 типи законів:

- які діють не залежно від волі людини;
- закони, які створюються самою людиною;
- закони, які діють в сфері взаємовідносин між людьми.

Фундаментальні: закони циклічності і системності. Закони системності розвиваються всі як один організм.

Закономірності – це суспільні, реально існуючі, повторювані, стійкі відношення або взаємозв'язки, які визначають розвиток, структуру і функціонування явищ і процесів.

Зміст понять закон тотожний поняттю закономірність. Але відмінність полягає в тому, що закономірні дії протягом періоду, який людина може охопити завдяки досвіду, а закони залишаються незмінними у системі відліку часу.

Найважливіші закони і закономірності РПС – **закон територіального поділу праці**. Закономірність спеціалізації регіонів у внутрішньодержавному поділі праці і спеціалізації країн у міжнародному поділі праці. Територіальний поділ – це процес спеціалізації певної продукції чи надання певних послуг на підставі розвиненого обміну.

Закони територіальної інтеграції праці. Закон інтеграції праці полягає в інтенсифікації зв'язків між регіонами. Наслідком інтеграції є комплексний розвиток території.

Поняття про принципи розміщення продуктивних сил. Взаємозв'язок принципів із закономірностями РПС.

Принципи – це головні напрями розвитку економіки у просторовому аспекті на конкретний період. Кожен принцип повинен відображати потреби розвитку суспільства. В основі кожного принципу лежить певна закономірність.

Принцип – це результат пізнання особливостей дії закономірностей розміщення окремих об'єктів, галузей та територіальних комплексів. (С.І. Дорогунцов). Існують твердження, згідно з якими принципи РПС – це правила діяльності та управління економікою, економічна політика держави в реалізації законів розміщення. (С.І. Іщук)

Принципи РПС на сучасному етапі:

1. Малі підприємства сприяють розвитку малого бізнесу, а тому розглядаються як запорука подальшого розвитку підприємництва.
2. Пріоритетність соціальної орієнтації РПС. Необхідним є врахування людського чинника. Всі форми поселень є перспективними. Все потребує свого обґрунтування.
3. Принципи наближення до джерел сировини, палива, енергії, трудових ресурсів і районів споживання продукції.
4. Науково обґрунтоване природокористування.
5. Різноманітність форм господарювання.
6. Відносна сталість територіальної, соціальної, економічної систем.
7. Провідна роль самоуправління.

Концепція факторів розміщення продуктивних сил як одна із фундаментальних у курсі

Фактори або чинники – це ті умови РПС, які тим чи іншим чином впливають на прийняття рішення щодо локалізації підприємств, сфери послуг і невиробничої сфери.

У 1826 р. у праці "Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економіки" Тюнен розробив теоретичну модель на основі свого власного сільськогосподарського досвіду, за допомогою якої оптимально розмістив посівні площі

певного типу, врахувавши відстані до центру попиту. Він був піонером не тільки в теорії місця розташування (локаційній теорії), але і в сфері граничного (маржинального) аналізу. Йому належить теорія економічної ренти, яка подібна до теорії Рікардо, і теорія розподілу на підставі граничної (маржинальної) продуктивності. Альфред Вебер, досліджуючи розміщення промисловості, створив теорію "штандорта" (розміщення). Він виклав її у книзі "Теорія штандорта промисловості", опублікованій у 1909р. У цій праці Вебер доказав, що капіталістична промисловість розміщена на території країни за принципом найменших витрат. Згідно з цією теорією, прибутки підприємств залежать від оптимального врахування затрат праці, сировини, транспорту й ефекту агломерування. Саме ці фактори згодом почали відносити до факторів розміщення.

На жаль, до сьогодення науковій літературі немає чіткості у визначенні поняття "фактор розміщення". Наголошуючи на цьому, Е.Б. Алаєв підкреслює, що інколи в це поняття включають тільки локаційні ("місцезнаходжувальні") характеристики об'єкта розміщення, відносячи водночас характеристики територій до "умов розміщення"; інколи факторами вважають тільки ті умови розміщення, які змінюються, а іноді - всі, що будь-яким чином впливають на прийняття рішення щодо локалізації. На думку Е.Б. Алаєва, ця нестійкість поняття є результатом історичного розвитку концепції і поглиблення дослідження. Він міркує так: на початку розвитку економіко-географічної науки було виявлено, що між конкретним об'єктом і його місцем розташування існує певний зв'язок, взаємозалежність, і що на вибір локалізації впливають, з одного боку, особливості самого об'єкта, з другого - особливості території, де він розміщений; але, з розвитком теорії і поглиблення аналізу була відкрита третя група причин, яка впливає на локалізацію, проте безпосередньо не відноситься ні до об'єкта, який розміщується, ні до території (наприклад, наявність нагромадження, часовий фактор). У результаті всю сукупність аргументів, відносно яких роль функції відіграє вибір місця розміщення об'єкта, стали називати факторами розміщення.

Оскільки аргументів, щодо яких роль функції відіграє вибір місця розміщення об'єкта, є надзвичайно багато, то дуже важливого значення набула класифікація факторів. Багатоманітність аргументів зумовила появу різноманітних класифікацій. Всі ці класифікації можна об'єднати у дві групи:

1. Традиційна класифікація факторів;
2. Класифікація факторів за пріоритетністю значення їхньої дії.

Суть традиційної класифікації факторів полягає у тому, що всі фактори розглядаються в конкретному, установленому багатьма дослідниками, порядку: природно-, політико-, економіко- і соціально-географічне положення; природно-ресурсний потенціал; історичні фактори; демографічні фактори; економічні фактори; соціальні фактори; інфраструктурні фактори; екологічні фактори.

Ця класифікація панувала тривалий час у багатьох країнах "соціалістичного табору", практично, до початку 90-х років. Як бачимо, було проігноровано фактор людських потреб. Не бралися до уваги і людські цінності як фактор. Насамкінець згадувалися фактор наукового прогресу та часовий фактор, роль яких у розміщенні продуктивних сил сильно недооцінювалася. Після розпаду соціалістичної системи ситуація почала поступово змінюватися. Так, С.І. Ішук, класифікуючи фактори у навчальному посібнику "Розміщення продуктивних сил" (1998), хоча і не дуже відходить від традиційної класифікації (розглядає природні, екологічні, технічні, соціально-демографічні, економічні та інші фактори), вводить у неї такі надзвичайно важливі фактори, як споживчий фактор, фактор ринкової кон'юнктури, фактор науково-технічного прогресу та інші. Суть класифікації факторів за пріоритетністю значення їхньої дії полягає у тому, що насамперед розглядаються ті фактори, вплив яких у конкретній просторово-часовій системі координат є найбільшим. Але для того, щоб виявити, вплив якого фактора є найбільшим, тобто який з факторів є пріоритетним, необхідно все-таки спочатку проаналізувати всі

фактори. Ось чому більшість дослідників надають перевагу першій класифікації. Спробуємо трохи детальніше розглянути фактори розвитку і розміщення продуктивних сил.

Географічне (природно-, політико-, економіко- і соціально-географічне) положення є одним з найважливіших факторів, з якого традиційно починають будь-який аналіз факторів. Водночас необхідно пам'ятати, що географічне положення - це не тільки локація об'єкта в просторі, а насамперед, як стверджує Е.Б.Алаєв, взаємозв'язки об'єкта з його оточенням (якщо розглядають політико-географічне положення, то насамперед беруть до уваги взаємозв'язки об'єкта з політичними полюсами сили, з елементами, що формують політичну ситуацію і таке інше, якщо економіко-географічне положення - то взаємозв'язки з економічними об'єктами тощо). Довопнюючи Е.Б. Алаєва, М.Д. Пістун підкреслює, що географічне положення - це місце об'єкта в географічному просторі. Взаємозв'язки об'єкта з його оточенням можуть стимулювати розвиток конкретного об'єкта в конкретному місці, або, навпаки, - лімітувати його.

О.І.Шаблій наголошує, що географічне положення — це одна з фундаментальних категорій, яка являє собою просторове (у межах земної поверхні) відношення певного об'єкта (країни, міста, гірського масиву, природної територіальної системи тощо) до географічних данностей, що лежать поза ним і мають чи мазнуть мати на нього суттєвий вплив.

На підставі цього визначення учений розкриває зміст природно-, політико-економіко-, соціальне- географічного положення. Зокрема, на думку О.І.Шаблія, під політико-географічним положенням держави необхідно розуміти її геопросторове відношення до політичних данностей, що перебувають поза нею і мають на неї вплив.

Як правило, за масштабністю охоплюваної території розглядають макроположення, мезоположення і мікроположення, які відображають аналіз географічного положення об'єкта на національному, регіональному і локальному рівнях.

М.Д.Пістун пропонує розглядати географічне положення також і за композиційним відношенням, тобто за місцем зосередження людської діяльності (центральне, периферійне, глибинне, суміжне, вузлове положення), і за спеціалізацією об'єктів діяльності людини (транспортно-географічне, соціально-географічне, промислово-географічне, агрогеографічне та інші положення).

Природно-ресурсний потенціал. Якщо природно-ресурсний потенціал беруть до уваги як фактор розміщення і розвитку продуктивних сил, то його розглядають як сукупність запасів усіх природних компонентів (мінерально-сировинних, водних, земельних, лісових, повітряних, кліматичних тощо) на конкретній території на визначену дату. Визначаючи сприятливість чи несприятливість якогось фактора, порівнюють запаси природного компонента, його якісні характеристики з потребою у ньому та задані потужності виробництва. Тому, навіть, якщо є незначні запаси певного компонента, але при невеликій потребі у ньому, природно-ресурсний потенціал може бути стимулюючим фактором. І навпаки, навіть, якщо є великі запаси, але при дуже великій потребі він може стати лімітуючим. Для попереднього визначення місця розташування того чи іншого виробництва використовують укрупнені показники матеріаломісткості, енергомісткості, водомісткості тощо, які є завжди залежними від рівня технології. Так, наприклад, для виготовлення однієї тонни віскозного шовку необхідно мати півтори тонни умовного палива, а для виплавляння однієї тонни нікелю - 50 тонн умовного палива, для виробництва однієї тонни целюлози потрібно 200 м³ води, а для однієї тонни віскозного шовку—500 м³ води і т.д.

Історичні фактори. Історія розвитку конкретної території нагадує про себе матеріальними пам'ятками (виробничими будівлями, творами мистецтва, пам'ятниками архітектури тощо) та духовними здобутками народу, які в наш час перетворюються у потужні фактори розвитку і розміщення продуктивних сил. Так, концентрація у містах пам'ятників архітектури може сприяти розвитку в них туристичної діяльності, промислові

центри, що склалися історично і надалі є місцями притягання нових промислових технологій.

Демографічні фактори. Кожне територіальне утворення володіє трудовим потенціалом - запасами праці. Трудовий потенціал є також надзвичайно важливим фактором розвитку і розміщення продуктивних сил. Трудовий потенціал визначається демографічною ситуацією. Демографічна ситуація - це стан населення на конкретній території на визначену дату. Під станом населення розуміють не тільки кількість населення, але і його кваліметричні (якісні) характеристики: розподіл населення за віком, за статтю, за рівнем освіти, за конфесійною приналежністю, за культурними традиціями і таке інше. Звичайно, всі ці характеристики по-різному впливають на розвиток і розміщення продуктивних сил. Такі виробництва, наприклад, як сучасне приладобудування, є трудомісткими і вимагають концентрації запасів робочої сили в конкретному місці. Радіотехнічні, оптичні та деякі інші виробництва потребують висококваліфікованої, молодшої робочої сили з гострим зором, витривалої до монотонної роботи. Сучасні підприємства, які використовують найновіші технології, потребують висококваліфікованих кадрів із знанням комп'ютерної техніки. Такі кадри сконцентровані, як правило, у великих містах - рушіях науково-технічного прогресу.

Економічні фактори. В групу економічних факторів входить низка факторів, яка зумовлює ефективність господарювання. Серед цих факторів - рівень розвитку продуктивних сил, економічна ситуація, техніко-технологічні, організаційні та інші фактори. Чи не найважливішим серед них є рівень розвитку продуктивних сил, який не тільки впливає на формування потреб населення, але і визначає ймовірний рівень розвитку нових технологій на цій території, ймовірну економічну ситуацію, що може скластися у найближчій чи більш віддаленій перспективі. Під економічною ситуацією розуміють стан господарства на конкретній території на визначену дату. Рівень розвитку продуктивних сил визначають за різними методиками. В наш час однією з найбільш поширених є методика відділу Перспективного Розвитку Організації Об'єднаних Націй, згідно з якою обчислюється індекс людського розвитку (ШР), який враховує стан здоров'я, рівень освіти і реальну купівельну спроможність населення. Якщо територія має низький рівень розвитку продуктивних сил, то вона не в стані освоїти найновіші технології без тривалого адаптаційного періоду і додаткових інвестицій у її господарство. Територія з високим рівнем продуктивних сил сама продукує найновіші технології. Техніко-технологічні фактори - це досягнутий і ймовірний рівень техніки і технологій, організаційні - особливості організації діяльності. Вони також суттєво впливають на ефективність господарювання, в кінцевому результаті позначаючись на рівні розвитку продуктивних сил.

Соціальні фактори. В групу соціальних факторів входить забезпеченість населення житлом, дитячими дошкільними установами, загальноосвітніми школами, медичними установами (лікарнями, поліклініками, аптеками), об'єктами культури (театрами, кінотеатрами, танцювальними залами, клубами, бібліотеками), торгівлі (магазинами, ринками, об'єктами громадського харчування), побутового обслуговування (будинками побуту, хімчистками, пральнями), спортивними установами (стадіонами, спортивними залами) й таке інше, тобто об'єктами, що забезпечують населенню умови нормальної життєдіяльності, а також системи соціального захисту. Рівень забезпеченості населення названими об'єктами впливає на продуктивність праці (чим нижчий рівень забезпеченості, тим нижчий рівень продуктивності праці), на стан здоров'я населення (наприклад, якщо забезпеченість житлом є нижчою, ніж 28 м² загальної площі на одну людину, тобто згідно з медичними нормами, то ймовірність захворювання населення зростає, що негативно позначається на функціонуванні продуктивних сил), на освітній рівень населення.

Сьогодні у наукових колах тривають дискусії про нерівнозначність передумов розміщення виробництва.

“Такого об'єкта, вибір локації якого залежав би від одного фактора, не існує. Будь-яке обґрунтування розміщення об'єктів, побудоване лише на одному факторі, є помилкою, якщо не злочином” (за Е.Б. Алаєвим).

Такий постулат виник у епоху розквіту суспільної форми власності на засоби виробництва, в умовах закритої економіки був дуже актуальним і працював на великих територіях колишнього СРСР майже всюди, де створювалися “гіганти” соціалістичної індустрії. Залежність від декількох факторів розміщення господарства була похідною від неосяжної території і від безмежних покладів корисних копалин. Проте, вже на той час у світі були країни, у яких існували зовсім інші пріоритети у розміщенні господарства і які вже в 70-80 роках ХХ століття відчували сировинний, енергетичний, територіальний голод. Передусім, це країни Західної Європи та Японія. Якщо взяти, наприклад, Японію, то означений дефіцит, всупереч традиційним факторам розміщення сформував тут індивідуальну територіальну структуру ще в 60-ті роки минулого століття. Структуру, яка сьогодні з винятковою поступово перетворюється на типову в розвинутих країнах Європи, окремих районах США та Канади. Передусім, механізм формування цієї структури характеризується переважанням одного фактора – споживацького. Навіть ті галузі, що залежать від сировини – максимально наближені до споживача, щоб швидко відреагувати новою продукцією на зміну попиту (металургія, хімічна індустрія, енергетика, не кажучи вже про харчову, легку промисловість чи сервіс. Головним суддею і вирішальним фактором розміщення продуктивних сил стає споживач. Стосовно споживацького попиту, то він в останній чверті 20-го століття настільки урізноманітнівся і індивідуалізувався, що став визначати не лише, де розміщувати підприємство, а й з якою інтенсивністю йому працювати.

Виробництво промислової продукції не є сьогодні самоціллю, бо вона сама стає ланкою в більш важливому і складному ланцюжку, який з'єднує виробництво і споживача. Споживацький ринок завдяки новітнім засобам комунікації незбагненно розширився територіально і в той же час став більш персоналізованим. Та й сама споживацька вартість, як економічна категорія, потерпає докорінних змін. Головний наголос в ній робиться не на задоволенні повсякденного попиту, а, отже, масовість, а на більш вибагливий смак, який підкреслює індивідуальність, а, отже, престижність. Приклад – галузь автомобілебудування. Японія – приклад ізольованої держави, сюди можна пристосувати теорії класичні штандорту, англомератції Вебера тощо.

Головний висновок, що сам собою вибігає, - для досягнення високого рівня економічного розвитку зовсім не обов'язково мати на території країни мінеральні ресурси (сировинний фактор), паливо чи енергію (паливно-енергетичний фактор) і тим більше наближати промислові підприємства до їх джерел. Таким чином мова йде про пріоритетність та односпрямованість дії якого-небудь одного фактору розміщення виробництва.

Ще один приклад, який підтверджує пріоритетність лише певних передумов розміщення господарства – розвиток інфраструктури.

ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ

У широкому розумінні під економічним (економіко-географічним) районуванням розуміють науково обґрунтований поділ країни або великого регіону на окремі економічні райони, що утворилися історично або формуються в процесі розвитку продуктивних сил, відображаючи об'єктивний процес територіального поділу праці. Отже, основною одиницею територіальної диференціації економічних умов виступає *економічний (економіко-географічний) район*, тобто “територіально цілісна частина народного господарства країни, яка має виробничу спеціалізацію і через суспільний поділ праці (загальний і географічний) пов'язана з іншими частинами в єдиному народногосподарському комплексі...” (Л.Корецький, ГЕУ, т.І, с.384). Крім чисто економічних показників кожний еко-

номічний район характеризується й цілою низкою інших ознак - економіко-географічним положенням, своєрідними природними та історичними умовами, спеціалізацією і комплексністю, потенційними можливостями управління економічною і територіальною структурою тощо.

При проведенні меж адміністративних районів користуються кількома головними принципами - економічним, адміністративним, природним тощо (Є.Качан та ін.). *Економічний принцип* полягає в тому, що кожний економічний район розглядається як спеціалізована територіальна частина єдиного народно-господарського комплексу країни з певним комплексом допоміжних і сервісних виробництв (інфраструктури). Оскільки основну спеціалізацію району визначають лише ті галузі, в яких витрати праці на виробництво продукції та її транспортування до споживача порівняно з іншими районами будуть найменшими, можна говорити, що територіальна організація господарства у визначених районах повинна сприяти досягненню найвищого економічного ефекту (як у межах самого району, так і в народному господарстві країни в цілому). *Адміністративний принцип* визначає єдність економічного районування і територіально-адміністративного устрою країни (регіональна система управління економікою завжди спирається на діяльність органів влади у межах адміністративних одиниць - областей, районів, населених пунктів тощо. *Природний принцип* полягає у тому, що він враховується при економічному районуванні, оскільки з природним середовищем пов'язані розвиток продуктивних сил на конкретній території (ресурсна база та ін.), а також проведення адміністративних меж і державних кордонів. Дещо завуальованим при організації економічного районування залишається *політичний принцип* (вважається, що він автоматично реалізується через систему адміністративно-територіального поділу, хоч це не

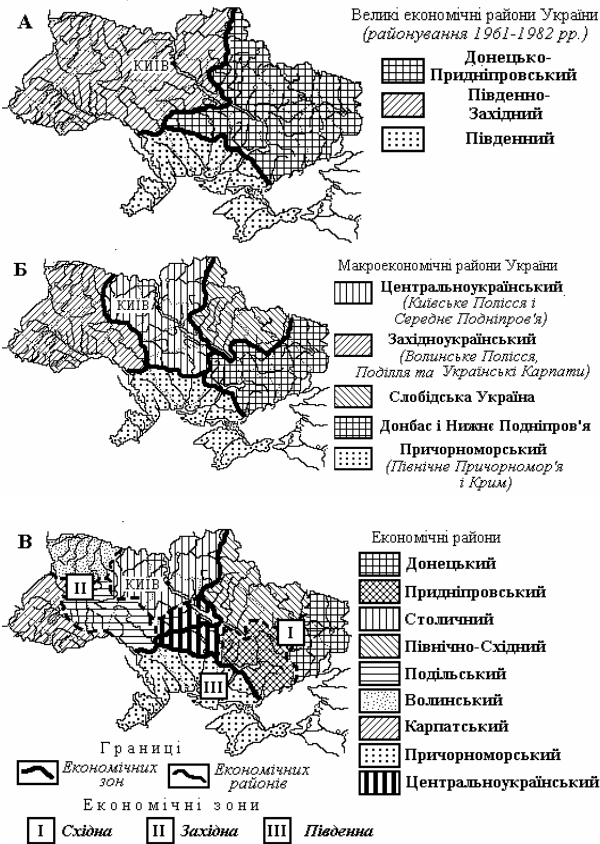

Рис.1.4. Схеми економічного районування України А - Великі економічні райони радянської України; Б - Макроекономічні райони України (В.Поповкін); В - Схеми економічного районування України, запропонована Є.Качаном та співавторами (1997 р.)

продуктивних сил на конкретній території (ресурсна база та ін.), а також проведення адміністративних меж і державних кордонів. Дещо завуальованим при організації економічного районування залишається *політичний принцип* (вважається, що він автоматично реалізується через систему адміністративно-територіального поділу, хоч це не

зовсім відповідає дійсності, оскільки економічне районування часто виступає інструментом великої політики). Нарешті, принципово нові підходи до економіко-географічного районування території спираються на *соціально-економічну специфіку* окремих регіонів (О.Шаблій).

Тривалий час у спеціальній літературі, як і в практиці суспільного життя, панував *історико-географічний принцип* регіоналізації економіки. Так, перші схеми економічного районування (П.Семенов-Тянь-Шанський, М.Драгоманов наприкінці XIX ст., С.Рудницький у 1926 р. та ін.) фіксували реальний поділ України між Росією і Польщею, що відбувся у 1686 році, а потім фактично відновився на початку 20-х років (між Річчю Посполитою і Радянським Союзом). Згідно цих схем Україна поділялася на три економічних райони - Правобережжя, Лівобережжя та Південь (За Семеновим-Тянь-Шанським -

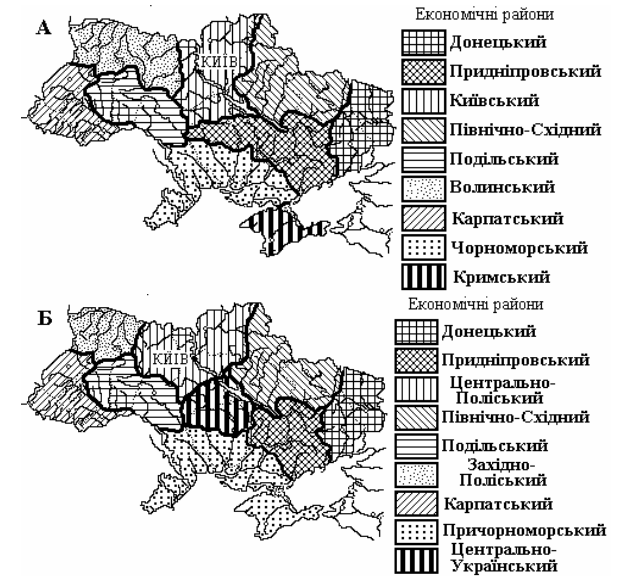

Рис.1.5. Економіко-географічне районування України за

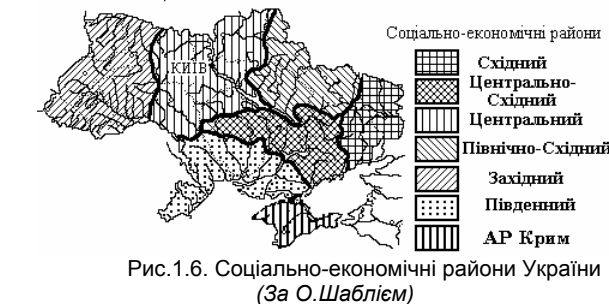

Рис.1.6. Соціально-економічні райони України (За О.Шаблієм)

Наведений поділ України не відображав специфіки природних умов окремих регіонів, не повністю враховував він і особливості історії формування території. І все ж ці великі райони розвивалися у певному напрямку господарювання, зберегли спільні риси у розвитку промисловості й сільського господарства, що й зумо-

вило збереження основних ідей цього районування у наступних схемах економіко-географічного поділу території України (макрорайони В.Поповкіна, економічне районування К.Воблого, М.Паламарчука, А.Ващенко, М.Пістуна, П.Масляка ін.). Простежується вплив згаданої схеми і в економічному районуванні новітнього часу, коли після здобуття нашою державою незалежності навіть назви згаданих великих районів стали архаїчними і не відповідали реаліям незалежної держави. Саме тому на цьому етапі колишні великі економічні райони України стали іменуватися економічними зонами (Східна, Західна, Південна), а на перше місце вийшло мезоекономічне районування, де більш вдало враховувалися як історико-економічні, так і природні та ресурсні особливості території окремих районів. Серед найбільш вдалих сучасних схем економіко-географічного районування території держави згадаємо схеми, запропоновані Ф.Заставним, Є.Качаном та ін. (деякі з цих схем наведені на рис.1.4., 1.5. та у табл.1.2.).

Принципово новий підхід до проблеми економічного районування України запропонував проф. О.Шаблій, який за основу класифікації взяв не тільки чисто економічні показники, а й соціально-економічні та інші особливості території (природні, демоетнічні, розселенські, культурно-духовні тощо), виділивши в межах нашої країни шість специфічних соціально-економічних районів (рис.1.6., табл.1.3.), а саме введення різноманітних соціальних факторів в основу сучасного районування території вигідно виділяє підходи О.Шаблія з числа інших методик економіко-географічного районування, особливо з огляду на проголошений у нашій країні і зафіксований Конституцією України курс на пріоритетне задоволення різноманітних матеріальних і духовних потреб населення (замість панівної донедавна тези про домінанту державних інтересів).

Таблиця 1.1.

Великі економічні райони (економічні зони) України наприкінці 90-х років
(Використані матеріали П.Масляка, Є.Качана та ін.)

Великі економічні райони (зони)	Кількість адміністративних областей у районі	Площа, тис.км ²	Кількість населення, тис.чол.	Частина району у валовій продукції держави, %	
				Промисловості	Сільського господарства
Донецько-Придніпровський (Східна зона)	8	220,9	21827,3	51,1	31,5
Південно-Західний (Західна зона)	13	269,4	22364,8	37,4	51,8
Південний	4	113,4	7922,3	11,5	16,7

Таблиця 1.2.

Деякі характеристики економічних районів України
(За Є.Качаном та ін.)

Економічні райони	Площа тис.км ²	Населення, тис.чол.		Населені пункти, штук			Густина населення, чол/км ²	
		Міське	Сільське	Міста	Селища міського типу	Села	Всього	Сільського
Донецький	53,2	7305,4	893,2	88	242	1922	154,1	22,1
Придніпровський	59,1	4901,5	1132,7	34	76	2382	102,1	42,3
Північно-Східний	84,0	4424,0	1924,5	47	102	5100	75,6	50,4
Столичний	90,7	5357,4	2312,2	49	109	4371	82,4	60,9
Причорноморський	113,4	5175,7	2687,9	52	138	3712	69,9	44,7
Карпатський	56,6	3265,3	3211,5	78	91	3584	114,4	43,9
Подільський	60,9	2177,6	2433,0	46	73	3892	75,7	40,2
Центральноукраїнський	45,5	1597,1	1179,2	28	41	1845	61,0	37,1
Волинський	40,3	1126,5	1148,5	71	39	2052	56,5	41,2

За основну ланку запропонованої схеми О.Шаблій пропонує приймати *соціально-економічний район* - значний регіон України, територія якого тісно пов'язана з найбільшим розташованим на ній населеним пунктом, що виступає демографічним, урбаністичним, соціальним, культурним та економічним ядром, визначаючи головні зовнішні функції і геопросторову організацію району. Отже, саме від наявності головних міст - мільйонерів, де зосереджується суспільне життя і діяльність населення, та від ступеня наближення до такого функціонального ядра залежить загальний соціально-економічний розвиток і компактність району. Як відомо, в Україні виділяється п'ять таких ядер - Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ та Одеса. До них наближаються Львів, денне населення якого теж сягає мільйону чоловік і Запоріжжя (проте оскільки останнє територіально знаходиться поблизу Дніпропетровська, ці два центри можна розглядати як єдине ядро соціально-економічного району, а відтак в Україні й пропонується виділяти шість таких районів). Серед інших підстав для виділення соціально-економічних районів О.Шаблій називає формування у межах розглядуваної території єдиної територіально-соціально-економічної системи (просторового поєднання населення, соціальної, економічної й соціальної сфер, при якому на основі їх взаємозв'язку, збалансованості та взаємодоповнення створюються оптимальні умови для життєдіяльності суспільства, причому основною підвалиною такого поєднання виступає територіально-виробничий комплекс), спеціалізацію території у загальнодержавному поділі праці, можливість здійснення в рамках соціально-економічного району територіального регулювання і координації соціальних, економічних і демографічних процесів тощо.

Таблиця 1.3.

Місце соціально-економічних районів у державі
(За матеріалами О.Шаблія)

Район	Кількість адміністративних областей	Територія, %	Чисельність населення,	Товарна продукція промисловості, %	Товарна продукція сільського господарства, %
Центральний	5	23,0	21,2	18,4	25,7
Західний	8	21,7	21,8	15,6	21,8
Північно-Східний	3	13,9	12,4	13,9	14,0
Східний	2	8,8	15,8	21,2	8,0
Центрально-Східний	3	13,8	13,9	19,4	13,4
Південний	4	18,8	14,9	11,5	17,1

Не дивлячись на численність і розмаїття підходів до проблеми територіального районування економіки, можна говорити про певну умовність і недосконалість існуючих схем економіко-географічного (в тому числі й соціально-економічного) поділу України. Очевидно, процес стабілізації ринкових відносин і виходу держави з економічної депресії передбачатиме і подальшу модернізацію системи районування, зростання її місця та ролі у житті країни.

НАУКОВІ МЕТОДИ АНАЛІЗУ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І РІВНІВ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ

Поняття про метод і методика РПС

Методологія – вчення про принципи побудови, форми і способи науково-пізнавальної діяльності (загальний світогляд дослідника і фахівця, його підходи до ви-

вчення і розуміння оточуючого середовища або методологія передбачає сукупність методів, принципів і засобів дослідження, що застосовуються у даній галузі знань).

Конкретна частина методологічної бази курсу РПС спирається як на застосування загальнонаукових методів (формалізація і моделювання, аналіз і синтез тощо), так і на використання методів конкретних наук, насамперед географічних (експедиційних, картографічних), економічних (статистичних) та ін. Виступаючи як наука географічна, розміщення продуктивних сил широко користується й методами суміжних наук, в першу чергу математики, фізики, історії та інших фундаментальних, гуманітарних і суспільних напрямків і галузей науки. Серед специфічних методів, що використовуються у теорії і практиці РПС, згадаємо районування, за допомогою якого здійснюється регіоналізація, тобто поділ території на своєрідні, але історично й функціонально пов'язані ділянки (регіони).

Аналізом називають спосіб наукового дослідження, при якому складні явища розчленовуються на більш дрібні (наприклад, при характеристиці населення окремо аналізуються його щільність, природний приріст, віковий, статевий, професійний склад тощо).

Синтез - метод, протилежний аналізу, за допомогою якого досліджується явище в цілому на основі узагальнення споріднених елементів та їх об'єднання (наприклад, на основі запасів кам'яного і бурого вугілля, нафти, газу, торфу тощо, дається оцінка енергетичного потенціалу в цілому; зокрема, синтезом широко користуються при згаданому районуванні території).

Метод аналогії, ті чи інші явища аналізуються або проектується з огляду на подібність ситуації в інших умовах (при цьому особлива увага повинна звертатися на обґрунтованість співставлення тих чи інших явищ або районів).

Аналітичні математичні методи охоплюють надзвичайно широкий спектр використання математичного апарату (елементарні лінійні функції, диференційні та інтегральні рівняння, варіаційне обчислення тощо) для вивчення тих чи інших економіко-географічних процесів і явищ. До них тісно примикають різноманітні **статистичні методи**, що спираються на теорію ймовірності, а результати досліджень оформлюються здебільшого у табличній або графічній формі.

В курсі РПС широко застосовуються різноманітні **моделі**: натурні або макетні, при яких змінюється здебільшого лише масштаб розглядуваних об'єктів чи явищ, а їх зовнішній вигляд і структура не міняються; фізичні, засновані на використанні теорії подібності; математичні, які спираються на визначення ідентичності математичних характеристик моделі з оригіналом), логічні моделі та ін. Зважаючи на географічне ество курсу, винятковим поширенням у ньому користуються **картографічні методи**, тобто зображення на топографічній основі певного масштабу найрізноманітніших природних, економічних, статистичних та інших характеристик об'єкту чи певної території за допомогою ізолінійного, фонового, картограмного, картодіаграмного або інших способів.

Згадані методи далеко не вичерпують конкретно-методологічних підходів при вивченні курсу РПС. Підкреслимо лише значення **системного аналізу**, як сукупності методологічних принципів і положень, що дозволяють розглядати окремо взятий об'єкт як частину системи (єдиного цілого) та **методів оптимізації**, за допомогою яких у кожному конкретному випадку визначаються найбільш оптимальні варіанти розміщення окремих об'єктів чи явищ.

Сучасна методологічна база курсу РПС, як і географії в цілому, розроблялася протягом тривалого часу за участю сотень і тисяч дослідників, практичною базою для яких завжди були окремі регіони Землі (материки, держави або їх більш чи менші частини). Саме тому вітчизняна методологія розміщення продуктивних сил спирається на досить тривалу історію географічного вивчення закономірностей розвитку економіки нашої держави, яка продовжується й у сьогодні.

Метод – це засіб, спосіб досягнення мети, яку ставимо в дослідженні. Методика – це сукупність методів, які спеціально підібрані для практичного чи теоретичного дослідження дійсності.

Методи РПС:

загальнонаукові методи: індукція, дедукція, аналогія, експеримент, спостереження;

традиційні методи: літературний (полягає у відборі і аналізі літератури, присвяченій великій темі), описовий (полягає в описі розміщення явищ в сфері економічної діяльності та розселення населення), статистичний (дослідження на основі аналізу класичних показників);

сучасні: моделювання – це дослідження на основі моделі (мисленної, матеріальної, мастатичної, ідеально-матеріальної), картографічна (дослідження на основі готових карт, створення карт).

За особливостями вихідної інформації та за метою застосування методи дослідження можна поділити на:

ті, які використовуються при зборі та первинній обробці статистичних та Е.-Г. даних;

методи просторових досліджень, якф застосовуються на етапі дослідження динаміки просторових процесів;

методи представлення результатів готової наукової роботи.

На сучасному етапі відбувається математизація науково-дослідного апарату РПС. Цим проблемам присвячено ряд наукових праць. Роботи з практичного застосування методів: праця Г. Кімплбл "Як правильно користуватися статистикою" (Кімплбл Г. Как правильно пользоваться статистикой. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 294 с.), робота П. Гагета «Просторовий аналіз в економічній географії» (П. Гагет Пространственный анализ в экономической географии. – М.: Прогресс, 1968. – 392 с.), книга Гарі Хармана про сучасний факторний аналіз (Харман Г. Современный факторный анализ. – М.: Статистика, 1972. – 486 с.), робота О.І. Шаблія «Математичні методи в економічній географії» (Шаблій О.І. Математичні методи в економічній географії. – Львів.: Вид-во при Львів. держ ун-ті видавн. об'єдн. «Вища школа», 1984. – 136 с.), праця Е.Кейна «Економічна статистика і економетрія» (Кэйн Э. Экономическая статистика и эконометрия. Вып. 1. – М.: Финансы и статистика, 1977; Кэйн Э. Экономическая статистика и эконометрия. Вып. 2. – М.: Финансы и статистика, 1977) та інші.

Комп'ютерна техніка і комп'ютерні технології відіграють величезну роль у вивченні сучасної територіальної організації продуктивних сил. Формуються банки даних, необхідні для прийняття рішень у сфері регіональної економіки.

Internet-ресурси з РПС:

1. <http://www.korotun.com.ua> Домашня сторінка Сергія Коротуна
2. <http://alpha.rada.kiev.ua> - веб-сервер Верховної Ради
3. <http://www.uazone.net/atlas/> - цифровий атлас України
4. <http://www.reforms.kiev.ua> - Міжвідомча рада з впровадження економічних реформ в Україні
5. <http://www.eurasia.org/eerc/kyiv/> - консорціум економічних досліджень
6. <http://www.irr.org.ua/> - Інститут реформ, м. Київ
7. <http://www.ukrstat.gov.ua/> - Державний комітет статистики України
8. <http://www.bank.gov.ua/> - Національний банк України
9. <http://www.worldbank.org.ua/> - Світовий банк в Україні
10. <http://www.icps.kiev.ua/> - Міжнародний центр перспективних досліджень в Україні
11. <http://www.odci.gov/cia/> - Центральне розвідувальне управління (ЦРУ)

Бібліотеки:

НУВГП – м.Рівне, вул.Приходька, 75, тел.22-25-39
 Обласна наукова – м.Рівне, майдан Короленка, 6, тел.22-10-63
 міська бібліотека – м.Рівне, вул.Київська, 44, тел.23-35-38, 23-60-29
 Інтернет-центр міської бібліотеки – м.Рівне, вул.Соборна, 416, т.5-60-58

Основні напрями оцінки соціально-економічного розвитку регіону

Дослідницька робота з оцінки соціально-економічного розвитку регіону проводять переважно за п'ятьма основними напрямками:

- морфологічний аналіз регіону: географічне положення, екологічна та географічна регіоналізація, поселенська та економіко-інфраструктурна карта регіону;
- аналіз виробничого потенціалу регіону: розвиток промисловості та АПК, транспорту, зв'язку, торгівлі та обслуговування, фінансової системи, республіканської і муніципальної власності, зовнішньоекономічних зв'язків;
- розробка комп'ютерної макромоделі економіки регіону: зведення в систему наявних даних економічного моніторингу, створення систем балансових рівнянь на основі розрахунку коефіцієнтів кореляції для регіону, що дають можливість поповнювати базу даних і моделювати розвиток економіки регіону;
- комплексний аналіз населення: соціально-демографічні характеристики, зайнятість, міжгетнічні відносини, політична структура, рівень життя, якість розвитку соціальної сфери, стан суспільної думки (установка, оцінка, цінності та очікування населення);
- аналіз інформаційних процесів: характер зв'язків державних структур і населення регіону, якість інформування населення про діяльність місцевих та регіональних адміністрацій, роль преси у формуванні громадської думки, забезпечення взаємодії громадян і політичної влади.

Кожен із приведених напрямків характеризується власною системою досліджуваних показників і методів їх обробки. Найголовніші з них будуть опрацьовуватись на практичних заняттях.

Методи комплексної економічної оцінки регіонального розвитку

Ефективність регіонального господарювання залежить від багатьох інших категорій розвитку регіонів. Неабільш характерної їх рисою є її зв'язки з рівнями економічного і соціального розвитку регіонів. Оцінка цих рівнів важлива для аналізу результатів регіональних досліджень.

Визначення рівнів економічного розвитку регіонів розглядається у багатьох наукових працях як складна соціально-економічна категорія. Відомо, що цей показник може вимірюватися кількістю сукупного суспільного продукту або національного доходу в середньому на душу населення або одиницю трудових ресурсів. Його можна обчислити з допомогою синтетичного індексу.

Методичні підходи, запропоновані В.А. Поповкіним для визначення рівня соціально-економічного розвитку регіонів, з використанням кластерного аналізу. До моделі було включено 13 розрахункових показників, які на думку авторів вказаної методики повно і оптимально характеризують рівень соціально-економічного розвитку. Усі показники були переведені у єдиний масштаб (% до середньообласного). Розрахунок ступеня наближеності здійснювали з використанням коефіцієнта кореляції Пірсона:

$$R = \frac{\sum_{k=1}^P (x_{ik} - x_i)(x_{jk} - x_j)}{\sqrt{\sum_{k=1}^P (x_{ik} - x_i)^2 \sum_{k=1}^P (x_{jk} - x_j)^2}}$$

де x_{ij} – значення j -ї змінної для i -го об'єкту; x_i – середнє значення всіх значень змінних i -го об'єкта; P – кількість змінних.

На основі побудованого дерева поєднань було згруповано райони у три категорії за відмінностями у соціально-економічному розвитку. Після цього було проведене синтезування набору показників через механізм середньозваженого індексу за формулою:

$$S_i = \frac{aq_1 + bq_2 + cq_3 \dots nq_n}{\sum_{i=1}^n q_i \cdot 100}$$

де S_i – синтетичний індекс рівня економічного та соціального розвитку району i ; $a, b, c \dots n$ – регіональні відхилення значень часткових показників від середньо обласного відповідного показника; $q_1, q_2 \dots q_n$ – відповідні коефіцієнти-бали, що оцінюють ступінь впливу того чи іншого показника. Отримані показники добре картографуються.

Загальний показник рівня економічного розвитку регіонів можна визначити і за формулою:

$$P_3 = \left[\frac{a}{A} + \frac{b}{B} + \frac{c}{C} + \frac{z}{\Gamma} \right] : K,$$

де P_3 – зсгальний показник, a – валова продукція промисловості в розрахунку на душу населення, b – вартість основних виробничих фондів регіону на душу населення, c – промислово-виробничий персонал в розрахунку на 1000 жителів, z – валова продукція сільськогосподарства (в середньому за ряд років) у розрахунку на одного жителя, A, B, C, Γ – аналогічні показники по регіону вищого рангу або по країні, K – кількість показників.

Узагальнені показники можуть обчислюватися і іншими методиками, проте результати вони дають приблизно такі ж. Рівень економічного розвитку можна також охарактеризувати за показниками комплексності, спеціалізації, структурних зрушень регіонального розвитку. Для ознайомлення з ними варто ознайомитися із працями учених Д. Стеценка, В. Поповкіна.

Методи аналітико-розрахункового обґрунтування і моделювання регіонального розвитку

Методи багатомірної статистики (МБМС) – в основі лежить уявлення про те, що E , просторовий і будь які інші процеси проходять під впливом багатьох чинників. Центральна процедура:

(1) кореляційний аналіз (досліджує співвідношення між різними показниками, що характеризують будь який аспект явища та процесу. Ступінь залежності висловлюється коефіцієнтом кореляції r ($|r| \leq 1$)). Кореляційний зв'язок може бути лінійним або множинним.

(2) факторний аналіз: класифікація n -ної кількості територіальних одиниць (взаємозалежних показників) у так звані фактори.

(3) Регресійний аналіз: проведення прогнозу поведінки залежної і незалежної змінної. $y = a \cdot x / x + v$, де y – залежна змінна, x – незалежна змінна, a – коефіцієнт кореляції, v – коефіцієнт, котрий може бути, або ні.

(4) Картографічний метод – Дозволяє за допомогою спеціальних символів та методів зображення відобразити у доступній для сприйняття формі будь-які явища, процеси та події. Методи зображення:

а) картограма (використовуються відносні показники, які розраховуються або на одиницю площини, або на певну кількість населення.);

б) діаграма (використовуються абсолютні показники. Дає загальне уявлення про розвиток окремої країни або великого регіону (стовпчикова, кругова));

в) комплексна діаграма (поєднання абсолютних і відносних показників);

г) структурна картограма (застосування на обній карті методу картограми і діаграми (метод статистичних поверхнь, геоінформаційна система));

(4) Метод експедиційний або польових досліджень – застосовується для отримання первинної оригінальної інформації, яку не може дати офіційна статистика (карта-анкета).

а) метод ключів (дозволяє за допомогою спец. вибраних крупних одиниць прослідити динаміку розвитку окремих галузей та великих регіонів).

б) метод соціологічних досліджень (масове опитування).

Формалізація – представлення простих для сприйняття або дослідження форми найзначніших індивідуальних рис об'єкту або явища, що вивчається. В просторових дослідженнях моделювання застосовується переважно в тих випадках, коли метою дослідження є з'ясування загальних закономірностей або детальне вивчення конкретного явища, процесу, що протікає в системі з певними просторовими або часовими властивостями.

Типи моделей:

а) макетний (натуральний);

б) фізичний;

в) математичний;

г) функціональний.

(а) – вивчення масштабно-змінних систем, що відображають процеси чи явища, які протікають в нормальних умовах, також зберігається подібність зовнішнього вигляду об'єкту. (глобус, карта)

(б) – повніше відображає фіз. природу та математичні залежності досліджених просторових систем. (система розселення, розвиток транспортної мережі).

(в) – 1) перехід від задачі до задачі не вимагає побудови нової моделі;

2) зміна параметрів модельованої системи не викликає трудомістких переробок моделей;

3) мат. моделі найпростіші та найдешевші.

Види математичних моделей:

- статистично детерміновані (характеризуючи структуру та зв'язки системи в будь-який момент без урахування динаміки);

- статистично-стохастичні (враховують можливі варіанти стану системи в даний момент (Р підприємства, міграції));

- динамічні-детерміновані (відображають певний напрямок зміни системи. Вони імітують структуру і зв'язки елементів системи, їх динаміку (система Р пром. і с/г підприємств в умовах конкуренції));

- динамічні-стохастичні (відтворюють структуру, зв'язки та процес розвитку системи з урахуванням імовірності коливання факторів, що впливають на розвиток цього процесу. Побудова такої моделі потребує чисельної Е., Г., соціальної інформації і пов'язане з певними труднощами матеріального характеру (модель росту чисельності населення в розрізі його статево-вікових груп));

(г) – моделі, які використовуються сьогодні. Моделювання використовується для конструювання територіальних відносин і систем або для знаходження еталонів (ідеальна модель, яка не зустрічається в реальних умовах, але до яких певні процеси об'єктивно прямують).

Розміщення підприємств, груп виробництв і галузей на території країни завжди вимагає наукового обґрунтування. Для цього існують спеціальні методи за допомогою яких вибираються варіанти розміщення, оцінюються ефективність виробництва і територіальної організації господарства. Досягнення найвищої ефективності розміщення виробництва — це головне завдання науки і практики. Критерієм ефективності розміщення і територіальної організації продуктивних сил завжди вважалися затрати. Конкретною формою вираження цього критерію на практиці, як правило, є мінімум сумарних затрат при досягненні заданих обсягів виробництва по країні. Показниками ефективності виступають: питомі капіталовкладення, трудомісткість, фондомісткість, матеріаломісткість, строки окупності затрат, собівартість продукції, продуктивність праці. На ефективність впливають також транспортні витрати, рівень розвитку інфраструктури, рівень комплексності, рівень урбанізації, географічне положення і ряд інших факторів.

Ефективність виробництва визначається двома складовими: ефектом виробничої діяльності підприємств і затратами на його досягнення. При цьому головною умовою виступає: максимум ефекту при мінімумі затрат. Розрізняють загальну (абсолютну) і порівняльну ефективність. Загальна ефективність народного господарства визначається методом співставлення одержаного приросту новоствореної вартості (національного доходу) із значеними капіталовкладеннями. Порівняльна ефективність розраховується при виборі найвигіднішого варіанту розміщення об'єкту серед всіх інших наявних об'єктів.

Затрати складаються із капіталовкладень K і поточних витрат C (собівартість продукції). Оскільки при розрахунках річних затрат сумувати витрати і капіталовкладення неможливо, так як капіталовкладення повинні окупитися на протязі ряду років, вводиться спеціальний коефіцієнт ефективності капіталовкладень. Величина цього коефіцієнта означає деяку частину капіталовкладень, що окуплюються протягом року. Існують нормативні строки окупності, що встановлюються в плановій економіці державою, виходячи з рівня суспільної продуктивності праці на даний період розвитку країни. В умовах ринкової економіки нормативні строки окупності не регламентуються. Однак за середній строк окупності капіталовкладень береться такий, протягом якого затрати будуть ефективними. Перевищення цього строку недопустиме оскільки воно призводить до неефективних затрат.

При розрахунках прийнято використовувати нормативний показник ефективності. Величина цього показника для державного сектора економіки України була встановлена в 0,15, тобто нормативний коефіцієнт ефективності капіталовкладень E означає нижню допустиму межу ефективності. Він є зворотною величиною строку окупності і означає деяку частину капіталовкладень, що окуплюються протягом року.

Для вирахування порівняльної економічної ефективності при виборі декількох варіантів розміщення об'єктів використовується **формула приведених затрат**. Береться сума всіх поточних затрат на виробництво одиниці продукції (собівартість) C та добуток питомих капітальних затрат K і нормативного коефіцієнта їх ефективності E , тобто $\Pi = C + KE$. Множення цієї величини на кількість продукції, що визначається балансовими розрахунками, дає повні приведені затрати. В розрахунках враховуються виробничі і транспортні витрати. Вибір оптимального варіанту розміщення підприємства проводиться по мінімуму приведених затрат (порівнюються різні варіанти).

Таким чином, $C + KE \rightarrow \min$

Приклад. Маємо три варіанти розміщення промислового підприємства в різних районах. Вихідні дані і результати розрахунків варіанта з мінімальними приведеними затратами на 1 т П, дол. наводяться в табл. 1.4.

Таблиця 1.4.

Порівняльна ефективність варіантів розміщення промислового підприємства

Варіанти	Собівартість 1т продукції С, дол.	Питомі кап. вкладення на 1м К, дол.	Нормативний коефіцієнт ефективності в галузі Е	Приведені затрати на 1т П, дол.
1	12	18	0,15	14,7
2	10	22	0,15	13,3
3	8	28	0,15	12,2

Як видно з розрахунків, наведених у табл.1.4. найкращий варіант третій (приведені затрати на 1 т продукції складають 12,2 долара.

Одним з методів економічного обґрунтування розміщення продуктивних сил є *виробничо-збутове зонування*, тобто виділення виробничо-збутових зон для однойменної продукції. Зонування перевезень встановлює оптимальні зони збуту продукції окремим джерел. Пункти рівновеликої вартості продукції різних джерел утворюють їх вантажорозділи, а лінії, що з'єднують ці пункти, — границі оптимальних зон розповсюдження продукції. Крім витрат виробництва в конкретних розрахунках враховується різна вартість перевезення продукції певними видами транспорту.

Використовуючи далі приведені затрат на виробництво одиниці продукції можна розрахувати раціональний радіус перевезення продукції Р в певних районах П₁ і П₂ з врахуванням відстані між ними Д і транспортних затрат на 1 км при перевезенні продукції в напрямку від першого району до другого Т₁ і від другого до першого Т₂.

$$P = (P_2 - P_1 + T_2 D) / (T_1 + T_2)$$

Приклад. Нехай приведені затрати на виробництво 1 т фосфатних добрив у першому районі складають 10 дол, у другому — 12 дол, відстань між хімічними комбінатами — 700 км, приведені затрати на транспорт для перевезення 1 т фосфатів на відстань 1 км в напрямку від першого району до другого — 0,4 цента, і в зворотному напрямку — 0,3 цента. У цьому випадку економічно ефективний радіус перевезення добрив з першого району в напрямку до другого становитиме:

$$P = (12 - 10 + 0,003 \times 700) / (0,004 + 0,003) = 586 \text{ км}$$

Отже, більш дорогу продукцію, що виробляється у другому районі, незважаючи на дешевизну транспортування, можна вигідно перевозити не далі, ніж на 114 км (700 - 586).

Економічне обґрунтування розміщення продуктивних сил передбачає аналіз структури, спеціалізації, рівня комплексності та ефективності функціонування регіональних (районних) комплексів. Останні розглядаються як сукупність елементів всіх сфер продуктивних сил і виробничих відносин. За своїм змістом — це інтегральні утворення, що об'єднують на території районів матеріальне виробництво, інфраструктуру, населення і розселення, локальні природні ресурси. Основою формування і функціонування господарських систем районів є територіально-виробничі комплекси (ТВК). Комплексоутворення на території району передбачає об'єднання (інтеграцію) ресурсів всіх відомств — учасників розв'язання конкретних проблем, концентрацію їх в межах ТВК, виділення провідних ланок (галузей спеціалізації), пропорційний розвиток всіх комплектуючих виробництв та інфраструктури, використання природних ресурсів і охорону навколишнього середовища, створення максимально зручних умов життя і праці населення.

В залежності від характеру взаємного поєднання галузей, внутрігалузевих і міжгалузевих зв'язків виділяють *прості і складні комплекси*. Якщо галузі розвиваються відособлено, не мають між собою тісних виробничих зв'язків, але розміщені в одному районі, вони можуть використовувати для виробничих потреб трудові ресурси, енергетичну базу, транспорт, комунікації. Вже той факт що різні виробництва знаходяться в одному районі до певної міри вказує на те, що вони мають певний вплив на характер комплексоутворення. Наприклад, в районі паралельно розвивається видобуток природних

будівельних матеріалів і виробництво харчових продуктів. Таке поєднання підприємств називають простим комплексом. Воно передбачає певні спільні обслуговуючі виробництва, зокрема виробничу і соціально-побутову інфраструктуру, (будівельна база, транспорт, енергетика, водопостачання, ремонтна база, складське господарство, житлово-комунальне господарство, сфера послуг). Прості комплекси можуть поступово трансформуватися у складні утворення за умови розвитку нових підприємств, що виникають в результаті комбінування і територіального зближення кооперованих виробництв. Особливо сприятливі умови для комплексоутворення створюються при послідовній обробці сировини і напівфабрикатів на стадіях виробничого процесу та виробничих відходів. У таких випадках поглиблюється комплексність і формуються нові галузі спеціалізації, зазнає певних змін виробнича і територіальна структура,

Аналіз розміщення продуктивних сил в окремих економічних регіонах передбачає виявлення основних напрямків розвитку регіональних ТВК, рівня їх спеціалізації і комплексності. Рівень спеціалізації галузей регіону можна встановити за допомогою індексного методу. Система територіальних індексів відносних показників кількісних характеристик районів, де за базу приймаються середні показники по країні (району) — дозволяє робити широкі порівняння і узагальнення.

$$S_i^r = \frac{P_i^r}{P^r} : \frac{P_i}{P}$$

Індекс рівня районної спеціалізації галузі — це відношення питомої ваги галузі у певному районі до питомої ваги тієї ж галузі в країні.

де

S_i^r - індекс рівня районної спеціалізації і-ї галузі ($i = 1, 2, 3, \dots, n$) в r-му районі ($r = 1, 2, 3, \dots, n$);

P_i^r - обсяг виробництва і-ї галузі в r-му районі;

P^r - обсяг виробництва всієї промислової (сільськогосподарської) продукції в r-му районі;

P_i - обсяг виробництва в і-й галузі по країні в цілому;

P - обсяг виробництва всієї промислової (сільськогосподарської) продукції по країні в цілому.

За умови $S_i^r \geq 1$, галузь промисловості (сільського господарства) відноситься до виробництв спеціалізації. Наприклад, якщо питома вага машинобудування в районі становить 36 % у загальній вартості товарної промислової продукції, а в країні його частка дорівнює 18 %, то $S_i^r = 36/18 = 2,0$. Одержаний індекс свідчить про те, що машинобудування в районі виступає галуззю спеціалізації. Інший частковий **індекс-ефективності районної спеціалізації** — *виражає відношення обсягу продукції на одиницю витрат (ресурсів) у районі до такого ж показника в країні*. Ефективність досягається за рахунок економії капітальних вкладень, скорочення строків окупності і строків будівництва (фактор часу). Варто також використовувати систему додаткових показників до яких відносяться:

- 1) собівартість виробленої продукції;
- 2) питомі капітальні вкладення на одиницю приросту продукції;
- 3) використання трудових ресурсів і ступінь зайнятості населення;
- 4) транспортні витрати на доставку продукції в райони споживання.

В практиці регіональних досліджень прийнято користуватись порівняльними показниками ефективності виробництва. Так характеризуючи економіку окремих районів України, можна встановити, що собівартість видобутку палива, хімічної сировини, виробництва сільськогосподарської сировини та окремих видів готової продукції в ряді районів досить різна. При співставленні собівартості (витрат) виробництва в районах з середніми витратами в країні можна визначити порівняльну ефективність спеціалізації

